

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΕΓ'

ΑΠΡΙΛΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 1992

ΤΕΥΧΟΣ Β'

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΕΝΔΕΙΞΕΩΝ ΤΗΣ ΥΠΑΡΞΕΩΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ*

(Συμβολή στην Ὁρθόδοξη Θεολογική Γνωσιολογία)

Υ Π Ο

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

3. Τὸ ζήτημα τῶν ἐνδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ στὴν Σχολαστικὴ Θεολογικὴ Γνωσιολογία.

Τὰ ὅσα ἔχομε ἐπισημάνει ἕως τῶρα ἀποδεικνύουν, ὅτι οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας γενικῶς τονίζουν, ὅτι, ἂν καὶ οἱ ἀλήθειες τῆς Θρησκείας εἶναι γενικῶς «ὡ π ἐ ρ λ ό γ ο ν», ἐν τούτοις δὲν εἶναι «παρὰ λόγον», ἀλλὰ «κ α τ ἀ λ ό γ ο ν». Γι' αὐτὸ ὑπάρχουν πλεῖστα σημεῖα ἐπαφῆς μεταξύ Θρησκείας καὶ Γνώσεως. Ἐπίσης εἶναι ἀξίον προσοχῆς τὸ γεγονός, ὅτι οἱ περισσότεροὶ τῶν Πατέρων τούτων, στὴν προσπάθεια τοῦ καθορισμοῦ τῶν σχέσεων μεταξύ Θρησκείας καὶ Γνώσεως, συνδυάζουν τὴν ἀριστοτελιζουσα πρὸς τὴν πλατωνίζουσα ἢ νεοπλατωνίζουσα Γνωσιολογία, κατὰ τὴν ὁποία, ἐκτὸς τῆς διανοητικῆς ἐργασίας, ποὺ στηρίζεται στὴν κατ' αἴσθησιν ἐμπειρία, ὑπάρχει καὶ ἄλλη πηγὴ γνώσεως, δηλαδὴ ἡ ἐσωτερικὴ ἐμπειρία, τὸ ἐσωτερικὸ βίωμα, ἡ ἄμεση πνευματικὴ θέα, ἡ διαίσθησις καὶ ἡ ἐνόρασις. Δι' αὐτῆς κυρίως καὶ πρὸ πάντων γνωρίζομε τὰ δεδομένα τοῦ πνευματικοῦ κόσμου. Στὴ Δύσι ἡ κατεύθυνσις αὐτῆ, τὴν ὁποία κατὰ μέγα μέρος ἀκολουθοῦσε καὶ ὁ ἅγιος Ἀύγουστίνος, ἐπισκιάσθηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐπὶ αἰῶνες ἀπὸ τὴν ἀριστοτελιζουσα Σχολαστικὴ φιλοσοφία¹. Ἡ ἐπίσημη Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς τήρησε πάντοτε, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, στάσι ἐπιφυλακτικὴ ἀπέναντι στὸν ἄκρατο Ἀριστοτελισμὸ. Γιὰ τοῦτο, κατὰ τὴν ἐπισήμανσι τοῦ ἀειμνήστου Καθηγητοῦ καὶ μετέπειτα Ἀκαδημαϊκοῦ Ἰωάννου Καρμίρη, «ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀκινάτου πλήρης σχεδὸν συγχώνευσις Ἀριστοτελισμοῦ καὶ Χρι-

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 36 τοῦ προηγούμενου τεύχους.

1. Εὐάγγελου Δ. Θεοδώρου, Κριτικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων Θρησκείας καὶ Γνώσεως, Ἀθήναι 1955, σσ. 54-65.

στιανισμού καὶ ἡ εἰσαχθεῖσα ἐν τῇ Δογματικῇ ὀρθολογιστικὴ μέθοδος κατεσκευάσθη περισσότερο τῶν Αὐγουστινιζόντων δυτικῶν τοὺς εἰς τὴν ἱερὰν παράδοσιν προσηλωμένους συντηρητικούς ἀνατολικούς, οἱ ὅποιοι ἀπὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ ἰδίᾳ ἐκαλλιέργουν ἐξωτερικὴν τινα προσέγγισιν πρὸς τὴν Ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν καὶ οὐχί, ὡς παρὰ τῷ Θωμᾷ (Ἀκινάτη), οὐσιαστικὴν συγχώνευσιν αὐτῆς μετὰ τῆς χριστιανικῆς θεολογίας, χρησιμοποιοῦντες μᾶλλον ταύτην ὡς ἐπιστημονικὴν τεχνικὴν ἐν τῇ λογικῇ ἐπεξεργασίᾳ τῶν δογμάτων... Παρὰ τῇ Ἑλληνικῇ Θεολογίᾳ ἀείποτε ἐκράτει ἡ γνώμη, ὅτι ἡ πραγματοκρατία τοῦ Ἀριστοτέλους ἐσωτερικῶς δὲν παρέχει ἱκανὰ σημεῖα ἐπαφῆς μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς ἡ ἰδεοκρατία τοῦ Πλάτωνος. Οἱ Ἕλληνες πατέρες καὶ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας, σχεδὸν ἐν τῇ ὁλότητι αὐτῶν, καὶ ἐκ τῶν δυτικῶν μάλιστα ὁ Αὐγουστίνος ἢ γενικῶς εἶπεῖν σύνολος τῶν δώδεκα πρώτων αἰώνων τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ἢ χορεία, δυσπιστοὶ πρὸς τὸ δυνατόν πραγματικοῦ ἐσωτερικοῦ συμβιβασμοῦ καὶ ἐναρμονίσεως Χριστιανισμοῦ καὶ Ἀριστοτελισμοῦ, ἀποκλίνουσα μᾶλλον πρὸς τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Πλωτῖνον»².

Παρὰ τὸν νοησιαρχικὸν καὶ ἀριστοτελιζόντα χαρακτῆρα τῆς Θεολογικῆς Γνωσιολογίας τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου (1225-1274), εἶναι δίκαιο νὰ τονίσωμε, ὅτι ἡ Σχολαστικὴ Θεολογία γενικῶς, ἐκτὸς τῆς «φυσικῆς θεολογίας» (*theologia naturalis*), προβάλλει καὶ τὴν «ἀποκεκαλυμμένην θεολογία» (*theologia revelata*). Ἄν ἡ «*theologia naturalis*» στηρίζεται στὸ ἀνθρώπινο λογικὸ καὶ στὶς ἀνθρώπινες γνωστικὰς δυνάμεις καὶ ὁδηγῆ ἰσὺς ἀλήθειες τοῦ «φυσικοῦ φωτός», ἡ «*theologia revelata*» ὁδηγεῖ ἰσὺς ἀλήθειες τῆς Θείας Ἀποκαλύψεως καὶ τοῦ «ὑπερφυσικοῦ φωτός», χρησιμοποιοῦσα ὡς στήριγμα τὴν «φυσικὴν θεολογία»³. Ἡ Σχολαστικὴ Θεολογία, χρησιμοποιοῦσα πολλὰ στοιχεῖα τῆς πατερικῆς παραδόσεως, δὲν παραγνωρίζει ὅτι «βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον· ἄρτι γινώσκω ἐκ μέρους, τότε δὲ ἐπιγνώσομαι» (Α' Κορ. ιγ', 12)⁴.

Ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτος προβάλλει τίς ἐνδείξεις τῆς υπάρξεως τοῦ Θεοῦ στὰ πλαίσια τῆς «φυσικῆς θεολογίας», ποὺ στηρίζεται στὴ Γνωσιολογία τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐφ' ὅσον, ἐκτὸς τῆς γνώσεως ποὺ ἀποκτᾶμε μὲ τίς αἰσθήσεις, ὑπάρχει μόνον ἡ γνώσις ποὺ δημιουργεῖται μὲ τὴ διάνοια, τὰ ἀντικείμενα τῆς Θρησκείας, ὡς ὑπεραισθητά, μποροῦν νὰ εἶναι ἀντικείμενον μόνον τῆς γνώσεως, ποὺ ἀποκτᾶται μὲ τὴν διάνοια. Ἔτσι ἡ θρησκευτικὴ γνώσις,

2. Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου, *Summa Theologica*. Εἰσαγωγή καὶ μετάφρασις ὑπὸ Ἰωάννου Καρμίρη, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1935, σσ. 40-41.

3. Κατὰ τὸν Θωμᾶ τὸν Ἀκινάτο, «*cognitio fidei praesupponit cognitionem naturalem sicut et gratia naturam*» (*De veritate* 14,9).

4. Ἐδαγγέλου Δ. Θεοδώρου, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 67.

κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ταυτίζεται πρὸς τὴ λογικὴ γνῶσι. Ἡ διδασκαλία αὐτὴ γίνεται δεκτὴ ἀπὸ τὸν Θωμᾶ τὸν Ἀκινᾶτο, πού ἐπίσης διδάσκει, ὅτι οἱ πηγές τῆς γνώσεως εἶναι δύο: *sensus* καὶ *intellectus*. Ἐφ' ὅσον δὲ ὁ Θεὸς δὲν εἶναι προσιτὸς στὶς αἰσθήσεις, ἄρα αὐτὸς εἶναι ἀντικείμενο τῆς λογικῆς μόνον γνώσεως. Ἀλλὰ ἐπειδὴ, —συμφώνως πρὸς τὸ ἀξίωμα τῆς Ἐμπειριοκρατίας, πού κατ' οὐσίαν υἰοθετεῖται καὶ ἀπὸ τοὺς Σχολαστικούς, «τίποτε δὲν ὑπάρχει στὴ νόησι, πού δὲν ὑπῆρξε προηγουμένως στὴν αἴσθησι» (*nihil est in intellectu, quod prius non fuerit in sensu*)—, ἡ διάνοια ἀντλεῖ τὸ περιεχόμενό της ἀπὸ τὶς κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεις, διὰ τοῦτο καὶ ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ πρέπει νὰ προκύψῃ ἐκ τῶν προσιτῶν στὴν ἐμπειρία μας δημιουργημάτων του. Ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ εἶναι ἔμμεση λογικὴ καὶ θεωρητικὴ γνῶσις, πού ὀρμαῖται ἀπὸ τὸν δεδομένο στὴν ἐμπειρία μας κόσμο καὶ ἀνάγεται στὸν Θεὸ ὡς πρώτην αἰτία⁵. Ὅπως τονίζει ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινᾶτος, «διὰ τῶν μὴ ἀναλόγων πρὸς τὴν αἰτίαν ἀποτελεσμάτων δὲν δυνάμεθα μὲν νὰ πορισθῶμεν τελείαν καὶ οὐσιαστικὴν τῆς αἰτίας γνῶσιν, δύνатаι ὅμως ἐκ παντὸς γνωστοῦ ἡμῖν ἀποτελέσματος νὰ ἀποδειχθῇ ἡ ὑπαρξὶς τῆς αἰτίας. Οὕτω δὲ καὶ ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Θεοῦ δύνатаι νὰ ἀποδειχθῇ ἡ ὑπαρξὶς αὐτοῦ, μολοντί ἐξ αὐτῶν ἀδυνατοῦμεν νὰ γνωρίσωμεν τελείως τὸν Θεὸν κατὰ τὴν ἑαυτοῦ οὐσίαν»⁶.

Ὁ Θωμᾶς παρουσίασε τὶς πέντε κλασσικὲς ἐνδείξεις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, τὶς «πέντε ὁδοὺς πρὸς τὸν Θεόν»⁷. Ἡ πρώτη ἐνδειξις, πού κατὰγεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, εἶναι *ex parte motus*, δηλαδὴ στηρίζεται στὸ γεγονός τῆς κινήσεως, πού ὑπάρχει στὸν κόσμο. Ἐκ πείρας διδασκόμεθα, ὅτι «πᾶν ὄ,τι εἶναι ἐν κινήσει, κινεῖται ὑπ' ἄλλου τινός... Διότι κινεῖν (ἐν εὐρυτάτῃ ἐννοίᾳ) οὐδὲν ἕτερον σημαίνει εἰ μὴ τὴν μετάρθεσιν ἐνὸς ὄντος ἐκ τοῦ δυνάμει εἰς τὸ ἐνεργεῖα. Τοῦτο ὅμως δύνатаι νὰ προκληθῇ μόνον ὑπ' ἐνὸς ὄντος, τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται ἤδη ἐν ἐνεργεῖα... Ὅταν ὅμως καὶ αὐτό, ἐκ τοῦ ὁποῖου κινεῖται κάτι, κινῆται, πρέπει νὰ κινῆται ἐξ ἄλλου τινός· καὶ ἐκεῖνο πάλιν ἐξ ἄλλου τινός. Ἀλλ' ἐδῶ ἡ ἀναγωγὴ πρὸς τὰ ὀπίσω δὲν ἠμπορεῖ νὰ γίνεται ἐπ' ἄπειρον· διότι τότε δὲν θὰ ὑπῆρχε πρῶτον κινουῦν, καὶ συνεπῶς καὶ οὐδὲν ἄλλο κινουῦν· διότι τὰ δεύτερα κινουῦντα κινουῦν μόνον καὶ μόνον, ἐπειδὴ κινουῦνται ἐκ τοῦ πρώτου κινουῦντος, ὅπως ἡ ράβδος κινεῖται μόνον καὶ μόνον, ἐπειδὴ κινεῖται ὑπὸ τῆς χειρός. Συνεπῶς καταλήγει τις εἰς ἐν πρῶτον κινουῦν, τὸ ὁποῖον ὑπ' οὐδενὸς ἄλλου κινεῖται. Καὶ αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ὅλοι ἐννοοῦν ὡς Θεόν»⁸.

5. Αὐτόθι, σ. 66.

6. Ἰωάννου Καρμίρη, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 49.

7. Thomas Aqu., *Summa Theologica* 1,2,3. Τοῦ Ἰδίου, *Summa contra gentiles* I, 13.

8. Μέγα Λ. Φαράντου, Ἡ περὶ Θεοῦ ὀρθόδοξος διδασκαλία, Ἀθήναι

Ἡ δευτέρα ἐνδειξις, κατὰ τὸν Θωμᾶ, ποὺ προέρχεται ἐκ *ratione causae efficientis*, στηρίζεται στὴν ἀδιάκοπη ἀλυσίδα αἰτιατῶν καὶ αἰτίων, γιὰ τὴν ὁποία εἶχαν μιλήσει ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Avicenna. Ἡ ἀλυσίδα αὕτῃ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκτείνεται πρὸς τὰ ὀπίσω ἐπ' ἄπειρον. Γι' αὐτὸ ἀπρέπει νὰ παραδεχθοῦμε ἀναγκαίως τὴν ὑπαρξὶ μιᾶς πρώτης αἰτίας, ἡ ὁποία καὶ ὀνομάζεται ὑφ' ὄλων Θεός»⁹.

Ἡ διατύπωσις τῆς τρίτης ἐνδείξεως (*ex possibili et necessario*) φανερώνει τὴν ἐπίδρασι τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Μωϋσῆ Μαϊμονίδη. Κατὰ τὴ διατύπωσι τοῦ Θωμᾶ, «πᾶν ὅ,τι ὑπάρχει εἰς τὴν κοσμικὴν πραγματικότητα προέρχεται ἐξ ἄλλου τινός, ὑπόκειται εἰς τὸ γίγνεσθαι καὶ εἰς τὴν παροδικότητα, καὶ συνεπῶς ἡδύνατο νὰ ὑπάρχη καὶ νὰ μὴ ὑπάρχη. Τὸ δυνατόν, λοιπόν, εἶναι, προερχόμενον ἐξ ἄλλου τινός ὄντος, ἔχει ἀρχὴν, καὶ συνεπῶς ὑπῆρξεν ἐποχὴ, ποὺ δὲν ὑπῆρχεν. Ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀνήκουν ὅλα τὰ ὄντα εἰς τὸν χῶρον τοῦ δυνατοῦ, διότι ἔπρεπε νὰ ὑπάρχη ἐποχὴ, ποὺ οὐδὲν ἐξ αὐτῶν θὰ ὑπῆρχεν, ἀφοῦ ὅλα ἔχουν ἀρχὴν. Συνεπῶς πρέπει νὰ παραδεχθοῦμε τὴν ὑπαρξὶν ἐνός ἀναγκαίου ὄντος, ἐνός δηλ. ὄντος ποὺ δὲν ἔχει ἀρχὴν καὶ ποὺ ἔχει τὸν λόγον τῆς ὑπάρξεώς του εἰς ἑαυτὸ καὶ συγχρόνως εἶναι ἡ αἰτία τῆς ὑπάρξεως ὄλων τῶν ἄλλων ὄντων. Καὶ αὐτὸ εἶναι ὅ,τι ὀνομάζομεν Θεόν»¹⁰. Μόνον ὅταν παραδεχθοῦμε τὸν Θεὸ ὡς *ens a se*, βρίσκει ἀνάπαυσι ἡ μεταφυσικὴ μας σκέψις¹¹.

Κατ' οὐσίαν οἱ ἀνωτέρω τρεῖς ἐνδείξεις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἀποτελοῦν μία ἐνδειξι, τὴν ὁποία ἀργότερα ὀνόμασαν *κοσμολογική*¹². Σὲ τελευταία ἀνάλυσι αὕτῃ στηρίζεται στὴν ἀναζήτησι τῆς πρώτης αἰτίας, ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δεχθοῦμε τὴν ἐπ' ἄπειρον πρὸς τὰ ὀπίσω ἐπέκτασι τῆς αἰτιότητος (*regressus in infinitum*)¹³. Τὰ χρησιμοποιούμενα ἀπὸ τὸν Θωμᾶ ἐπιχειρήματα κατ' οὐσίαν ἐκτίθενται στὸ ἔβδομο καὶ ὄγδοο βιβλίον τῶν Φυσικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἄλλ' ὁ Ἀριστοτελισμὸς τοῦ Θωμᾶ δὲν εἶναι τελείως ἀσχετος πρὸς τὴν πλατωνίζουσα παράδοσι. Τοῦτο δὲν συνάγεται μόνον ἀπὸ τὶς ἐκδηλεῖς ἐπιδράσεις πλατωνιζόντων Πατέρων τῆς Ἀνατολῆς πάνω στὴ σκέψι τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν εὐστοχη

1985, σ. 122-123. Johannes Hirschberger, *Geschichte der Philosophie-Altertum und Mittelalter*, Basel-Freiburg-Wien 1965, σ. 504.

9. Johannes Hirschberger, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 502-503. Μ. Α. Φαράντου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 122-123.

10. Μ. Α. Φαράντου, αὐτόθι, σ. 123.

11. Johannes Hessen, *Religionsphilosophie*, τόμ. 2, München-Basel 1955, σ. 248.

12. Johannes Hessen, *Lehrbuch der Philosophie*, τόμ. 3: *Wirklichkeitslehre*, München 1962, σσ. 229-235.

13. Johannes Hirschberger, ἐνθ' ἄνωτ.

ἐπισήμανσι τῶν W. Jaeger καὶ Johannes Hirschberger, οἱ ὁποῖοι τονίζουν, ὅτι ἡ χρησιμοποιομένη ἀπὸ τὸν Θωμᾶ ἀριστοτελικὴ μεταφυσικὴ ἀναπτύχθηκε «ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς Ἀκαδημίας κάτω ἀπὸ τὰ μάτια τοῦ Πλάτωνος» (Jaeger)¹⁴ καὶ ὅτι ἐπομένως πρέπει νὰ μετατεθῆ ἀπὸ τὴν βραδύτερη περίοδο στὴν πρώιμη περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ Ἀριστοτέλους, κατὰ τὴν ὁποία αὐτὸς ἀκόμη ἦταν πλατωνικός. Γι' αὐτὸ ἡ τ ε τ ἄ ρ τ η καὶ π έ μ π τ η ἔ ν δ ε ι ξ ι ς τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, ποὺ προβάλλονται ἀπὸ τὸν Θωμᾶ, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς «ξένο σῶμα», δηλαδὴ ὡς Πλατωνισμὸς παραπλεύρως πρὸς τὸν Ἀριστοτελισμὸ, ἀλλὰ ὡς ἔκφανσις τῶν πλατωνικῶν στοιχείων τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ καὶ τοῦ Σχολαστικοῦ Θωμισμοῦ¹⁵.

Ἡ τ ε τ ἄ ρ τ η ἔ ν δ ε ι ξ ι ς χρησιμοποιεῖ τὸν συλλογισμὸν ex gradibus perfectionum καί, ἐνῶ στηρίζεται στὴ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλους, ὑπενθυμίζει τὴν πλατωνικὴ ἢ πλατωνίζουσα σκέψις καὶ διατυπώσεις τοῦ ἀγίου Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Ἀνσέλμου (1033-1109). Ἡ ἔνδειξις αὐτὴ βλέπει πίσω ἀπὸ τὶς βαθμίδες τῆς τελειότητος τῶν ὄντων καὶ τῶν ἀγαθῶν τὴν ὑψίστη τελειότητα τοῦ Θεοῦ, στὴν ὁποία ἐκεῖνα συμμετέχουν. Ὁ Θεὸς ὡς τὸ ens perfectissimum εἶναι τὸ θεμέλιο καὶ ἡ αἰτία ὄλων τῶν ἀξιών καὶ ἀγαθῶν¹⁶.

Ἡ π έ μ π τ η ἔ ν δ ε ι ξ ι ς (ex gubernatione mundi), ποὺ εἶναι ἢ λεγομένη «τ ε λ ο λ ο γ ι κ ῆ» ἔνδειξις, εἶναι ἢ περαιτέρω ἀνάπτυξις τῆς «κοσμολογικῆς» ἐνδείξεως κατὰ συλλογιστικὸν τρόπο, ποὺ ὑπενθυμίζει ὄχι μόνον τὴ διδασκαλία πολλῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἀρχαίων (τῆς Στοᾶς καὶ ἰδίως τοῦ Κικέρωνος καὶ τοῦ Σενέκα). Κατὰ τὴν «τεολογικὴ» ἔνδειξις, στὸν κόσμον ὑπάρχει τάξις καὶ τάσις πρὸς πραγμάτωσι ὀρισμένων σκοπῶν, ποὺ προϋποθέτει ὑψίστη διάνοια, διὰ τῆς ὁποίας μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ ἢ σκοπιμότης αὐτή. «Ὅ,τι δὲν ἔχει συνειδησιν, τότε καὶ μόνον κατατείνει πρὸς τὸν σκοπὸν του, ὅταν κατευθύνεται ἀπὸ κάποιον ἄλλο συνειδητὸν ὄν, ὅπως συμβαίνει εἰς τὸ βέλος μὲ τὸν τοξότην. Ἐπάρχει, λοιπόν, κάποιον νοοῦν ὄν, τὸ ὁποῖον ἔχει ἐντάξει ὅλα τὰ φυσικὰ ἔντα εἰς τὸν σκοπὸν των. Καὶ αὐτὸ τὸ ὀνομάζομεν Θεόν»¹⁷.

Ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινᾶτος ἀπέρριψεν ὡς μὴ πειστικὴν τὴν λεγομένην «ὀντολογικὴ» ἔνδειξις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποία ἔνδειξις στὴν περίοδο τοῦ πρώιμου Σχολαστικισμοῦ εἶχε προβάλλει ὁ Ἀνσελμος Καντου-

14. Γιὰ τὰ πλατωνικὰ στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους ὁμιλεῖ ὁ W. Jaeger στὸ ἔργο του Aristoteles. Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung, (21955).

15. Johannes Hirschberger, μν. ἔ., σσ. 502-503.

16. Αὐτόθι, σ. 503. Μ. Α. Φαράντου, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 123-124.

17. Μ. Α. Φαράντου, μν. ἔ., σ. 130. Johannes Hirschberger, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 503.

αρίας (1033-1109). Κατὰ τὴν ἐνδειξι αὐτῆ, ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ συμπεραίνομε τὴν ὑπαρξί τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς εἶναι τὸ νοητῶς ὕψιστο ὄν. Δὲν δύναται νὰ νοηθῆ κάτι ἀνώτερον αὐτοῦ: *Credimus, te esse aliquid quod nihil maius cogitan possit.* Ἄλλ' ἀφοῦ σκεπτόμεθα ἀναγκάτως τὸ ὕψιστον ὄν, τοῦτο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχη μόνον στὸν νοῦ (*in intellectu*), ἀλλ' ὑπάρχει καὶ πράγματι ἀντικειμενικῶς ἐκτὸς τοῦ νοῦ (*in re*)¹⁸. Ἐὰν ἔλειπε ἀπὸ τὸ νοητῶς ὕψιστο ὄν ἡ πραγματικὴ ὑπαρξίς, τότε θὰ ἀπουσίαζεν ἀπὸ αὐτὸ ἡ τελειότης καὶ δὲν θὰ ἦταν αὐτὸ τὸ νοητῶς ὕψιστο ὄν. Στὴν ἐνδειξι αὐτῆ ὑπάρχει τὸ λογικὸ σφάλμα τῆς «μεταβάσεως εἰς ἄλλο γένος», τῆς μεταπηδήσεως ἀπὸ τὴν λογικὴ στὴν ὄντολογικὴ σφαῖρα. Τὸ λογικῶς ἀναγκαῖο θεωρεῖται καὶ ὄντικῶς ἀναγκαῖο¹⁹.

4. Ἡ Κριτικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ καὶ τὸ ζήτημα τῶν ἐνδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ.

Στοὺς κύκλους, ποὺ ρέπουν πρὸς τὴν Ἀγνωσιαρχία, κατέστη σχεδὸν δόγμα ἢ γνώμη, ὅτι ὁ Κάντ κλόνησε ἐκ θεμελίων καὶ κρήμισε τὸ οἰκοδόμημα τῶν ἐνδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ²⁰. Ὁ ἐκ τῶν κορυφαίων ἐκπροσώπων τῆς ὑπαρξιακῆς φιλοσοφίας Karl Jaspers (Κάρλ Γιάσπερς) διεκήρυξε, ὅτι «ὁ Κάντ ἀνέτρεψε τὴν ἀναγκαστικὴ ἰσχὺ τῶν ἀποδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ κατὰ τρόπον ριζικώτατον»²¹ καὶ κατέστησε γενικῶς δεκτὴ τὴν ἄποψι, ὅτι «τέτοιες ἀποδείξεις εἶναι ἀδύνατες»²². Γι' αὐτὸ ὁ Κάντ θεωρεῖται ἀπὸ πολλοὺς ὡς ἐκεῖνος, ποὺ συνέτριψε καὶ ἐκμηδένισε τὶς ἀποδείξεις περὶ Θεοῦ («Zermalmer der Gottesbeweise») ²³. Οἱ αἰτιάσεις τοῦ ἐναντίον τῶν ἀποδείξεων αὐτῶν ἔγιναν δεκτὲς καὶ ἀπὸ πολλοὺς, ποὺ δὲν συμφωνοῦν καθόλου μὲ τὴν ὅλη φιλοσοφικὴ του διδασκαλία. Ἀντιθέτως σὲ εὐρεῖς θεολογικοὺς κύκλους καὶ ἰδίως στοὺς ἐκπροσώπους τῆς νεοθωμιστικῆς ἢ νεοσχολαστικῆς φιλοσοφίας καὶ θεολογίας οἱ αἰτιάσεις τοῦ Κάντ ἐναντίον τῶν ἐνδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ δὲν γίνονται δεκτὲς. Ἐπειδὴ δὲ καὶ σήμερα γίνεται δαψιλῆς μνεῖα τῆς στάσεως τοῦ Κάντ ἐναντι τῶν ἐνδείξεων τούτων καὶ ἐπειδὴ πολλοὶ σήμερα ὀμιλοῦν γιὰ τὰ ἀσθενῆ σημεῖα τῆς κριτικῆς του θεωρίας, πρέ-

18. Ἀνσέλμου Καντουαρίας, *Proslogion*, κεφ. 2-4. Johannes Hessen, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 225-229.

19. Johannes Hessen, *Religionsphilosophie*, τόμ. 2, σ. 247. Μ. Α. Φαράντου, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 136-148.

20. Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ἡ Γνωσιολογία τοῦ Κάντ ὡς προϋπόθεσις τῶν αἰτιάσεων αὐτοῦ ἐναντίον τῶν ἐνδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, περ. «Ἐκκλησία», 1 Ἰουλίου 1957, ἀρ. 14, σσ. 267-269.

21. Karl Jaspers, *Einführung in die Philosophie*, München 1953, σ. 40.

22. Karl Jaspers, *Der philosophische Glaube*, München 1951, σ. 30.

23. Albert Lang, *Wesen und Wahrheit der Religion*, München 1957, σ. 210.

πει νὰ ὑπομνήσωμε δι' ὀλίγων τὸ ζήτημα τῶν γνωσιολογικῶν προϋποθέσεων τῆς κριτικῆς τοῦ Κάντ ἐναντίον τῶν περὶ Θεοῦ ἐνδείξεων, τοσοῦτον μᾶλλον, ὅσον τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν προσεῖλκυσε μόνον τὸ μέγα ἐνδιαφέρον τῶν παρελθουσῶν γενεῶν, ἀλλ' ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερα νὰ εἶναι πολὺ ἐπίκαιρο, ἐφ' ὅσον ἀπασχολεῖ ζωηρῶς τις διάφορες μορφές τῆς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας, ἢ ὅποια συνδέεται μὲ τὰ κυριώτερα φιλοσοφικὰ ρεύματα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος²⁴.

Ἡ στάσις τοῦ Κάντ ἀπέναντι στὶς ἐνδείξεις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ δὲν ὑπῆρξεν ἐνιαία καὶ ὁμοιόμορφη. Αὐτὸς στὸ ἔργο του «Γενικὴ Φυσικὴ Ἱστορία καὶ Θεωρία τοῦ Οὐρανοῦ» («Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels») παρουσιάζεται ὡς ἐνθουσιώδης ὑπέρμαχος τῆς τελολογικῆς ἐνδείξεως²⁵. Στὸ ἔργο του «Τὸ μόνον δυνατὸ τεκμήριο γιὰ μίαν ἀπόδειξι τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ» («Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration für das Dasein Gottes») ἐξεδήλωσεν ἤδη τὴν ἀντίθεσί του πρὸς τὴν ὄντολογικὴν, κοσμολογικὴν καὶ τελολογικὴν ἐνδειξι, τὴν ὅποια ἀντίθεσι ἀνέπτυξε συστηματικῶς ἀργότερα. Ἀντιθέτως στὸ ἔργο αὐτὸ θεωρεῖ, ὅτι ἔχει ἀποδεικτικὴν ἰσχὺ καὶ δημιουργεῖ μαθηματικὴν βεβαιότητα ἢ «ἰδεολογικὴ ἀπόδειξις», κατὰ τὴν ὅποια ἡ ἀρμονία καὶ θαυμαστὴ συμφωνία καὶ συστοιχία τῶν διαφόρων οὐσιῶν μόνον στὸν Θεὸ μπορεῖ νὰ ἔχη τὴν ἀρχὴ τῆς²⁶.

Ἡ ἀνεπιφύλακτῃ ἀπόρριψις ἀπὸ τὸν Κάντ τῶν ἐνδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, ποὺ ἐκδηλώθητε κυρίως στὸ ἔργο του: «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου» («Kritik der reinen Vernunft») ²⁷, θεμελιώθηκε πάνω στὴ Γνωσιολογία του, ἢ ὅποια, ἐξετάζοντας τὸ πρόβλημα τῆς πηγῆς τῆς γνώσεως, παρουσιάζεται ὡς ἀπόπειρα συμβιβασμοῦ τῆς ἐμπειριοκρατίας καὶ τοῦ γνωσιολογικοῦ ὀρθολογισμοῦ.

Ἡ Ἐμπειριοκρατία ἢ Ἐμπειρικὴ σχολή (Em-

24. Ἐκτὸς τῶν εἰδικῶν ἄρθρων στὰ διάφορα θεολογικὰ λεξικά, ὅπου βλ. καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία, πρβλ. τὰ ἐξῆς: Johannes Hessen, Wirklichkeitslehre, München-Basel 1950, σσ. 224 ἐξ. W. Brugger, Das Unbedingte in Kants Kritik der reinen Vernunft: Kant und die Scholastik heute, Pullach 1955. H. Heimsoeth, Kant-heute, ἐν: Steinbüchel-Festschrift, Düsseldorf 1948. J. Collins, God in Modern Philosophy, Chicago 1959. Karl Jaspers, Der philosophische Glaube angesichts der Offenbarung, München 1962. J. Seiler, Das Dasein Gottes als Denkaufgabe. Darlegung und Bewertung der Gottesbeweise, Stuttgart 1965. C. Tresmontant, Comment se pose aujourd' hui le problème de l' existence de Dieu, Paris 1966 κ.ξ.

25. Albert Lang, ἐνθ' ἄνωτ.

26. Αὐτόθι.

27. Immanuel Kant, Kritik der reinen Vernunft, Königsberg 1781, ²1787). (Βλ. ἰδίως τὴν τρίτη ἐνότητα στὸ 2ο βιβλίο: Transzendente Dialektik).

pirismus) διδάσκει, ότι η μόνη πηγή της γνώσεως είναι η εμπειρία. Η αυστηρά εμπειριοκρατία, που πιστεύει ότι κάθε γνώσις πηγάζει από μόνες τις κατ' αίσθησιν αντίληψεις και παραστάσεις, λέγεται αίσθησιοκρατία (sensualismus). "Όπως έδιδασκεν ήδη ο Έπίκουρος, «πᾶς λόγος ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων ἤρτηται» καὶ «αἱ ἐπίνοιαι πᾶσαι ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων». Τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, κατὰ τὴν εμπειριοκρατία, εἶναι «χάρτης ἄγραφος», «tabula rasa». Μὲ τὴν συνεχῆ ἐπικοινωνία τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ κενὸ τῆς ψυχῆς δημιουργεῖται βαθμηδὸν ὁ πλοῦτος τῶν παραστάσεων. Κατ' ἄλλην εἰκόνα, πού χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς εμπειριοκράτες, ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, πού ἔρχεται στὸν κόσμον, μοιάζει πρὸς ἓνα σκοτεινὸ δωμάτιο, πού ἀπὸ μερικὰ ἀνοίγματα (τις αἰσθήσεις) δέχεται ἀπὸ ἔξω μερικὲς ἀκτῖνες φωτὸς καὶ εἰκόνες, πού ὀλίγον κατ' ὀλίγον φωτίζουν τὸ δωμάτιο τῆς ψυχῆς. Κατὰ τὸν Roger Bacon (γ' αἰών), «sine experientia nihil sufficienter scire potest (=χωρὶς τὴν εμπειρία τίποτε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γνωρίσωμε ἱκανοποιητικῶς)». Ὁ Francis Bacon (ιστ'-ιζ' αἰών), πού θεωρεῖται πατὴρ τῆς νεωτέρας εμπειριοκρατίας, διακηρύσσει ὅτι κάθε εμπειρία στηρίζεται στὸ αἶσθημα, δηλαδὴ στὸ ἔχνος, πού δημιουργεῖ μέσα μας κάθε ἐξωτερικὸς ἐρεθισμὸς. Κατὰ τὸν Locke (ιζ' αἰών), ἡ ψυχὴ εἶναι «λευκὸ χαρτὶ» (white paper) καὶ ἐπομένως ὅλες οἱ γνώσεις μας προέρχονται ἀπὸ τὴν εμπειρία. Μὲ τὴν ἐπίδρασι τοῦ Λὼκ ἐπιβλήθηκε ἡ παλαιὰ φράσις: «Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu (= τίποτε δὲν ὑπάρχει στὴ νόησι, πού προηγουμένως δὲν ὑπῆρξε στὴν αἴσθησι)». Ὁ Hume (ιη' αἰών) τονίζει, ὅτι οἱ ἀπλὲς παραστάσεις μας δημιουργοῦνται ἀπὸ ἀντίστοιχες ἐποπτειακὲς ἐντυπώσεις. Ἡ δημιουργικὴ δύναμις τῆς σκέψεώς μας δὲν ἐκτείνεται πέραν τῆς δυνατότητος νὰ συνδέωμε, νὰ περιγράψωμε, νὰ εὐρύνωμε ἢ νὰ περιορίζωμε τὸ ὑλικό, πού παρέχεται ἀπὸ τις αἰσθήσεις καὶ τὴν εμπειρία. Ἄλλ' ὁ Χιούμ ὑπέβαλε σὲ κριτικὴ ἔρευνα τὴν ἔννοια τῆς εμπειρίας καὶ τῆς αἰτιότητος. Τὸ ὅτι δύο φαινόμενα ἔχουν κάποια χρονικὴ σχέσι εἰς τρόπον, ὥστε τὸ ἓνα νὰ ἔπεται στὸ ἄλλο, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι κατ' ἀνάγκην ὑφίσταται μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἐσωτερικὴ σύνδεσις, ἀναγκαῖα συνάρτησις, αἰτιώδης καὶ γενετικὴ σχέσις. Γι' αὐτὸ ἡ εμπειρία μᾶς δείχνει μόνον ὅ,τι συμβαίνει ἔως τώρα. "Ότι ὅμως τοῦτο θὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ συμβαίη κατ' ἀνάγκην καὶ στὸ μέλλον, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τὸ γνωρίζωμε ἐξ αὐτῆς. Ἔτσι ὁ Hume παρουσιάζει πλήρη σκεπτικισμό, πού ἐπέδρασε πολὺ πάνω στὸν Kant καὶ τὸν ἀφύπνισε ἀπὸ τὸν δογματικὸ του λήθαργο, συμφώνως πρὸς τὴν ὁμολογία τοῦ δευτέρου²⁸.

28. Περισσότερα γιὰ τὴν εμπειριοκρατία βλ. στὰ ἐξῆς: Θεοφίλου Βορέα, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν, ἐν Ἀθήναις 1935, σσ. 86 ἐξ. Χ. Θεοδώριδης, Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία, Ἀθήνα 1933, σσ. 170 ἐξ. Νικολάου Λούβαρι, Ἱστορία τῆς Φι-

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Ἐμπειριοκρατία, ἡ γνωσιολογικὴ Λογοκρατία ἢ ὁ γνωσιολογικὸς Ὁρθολογισμὸς (Rationalismus) διδάσκει, ὅτι ἡ μόνη πηγὴ γνώσεως εἶναι ἡ νόησις, ὁ ὀρθὸς λόγος τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπομένως ὅλες οἱ γνώσεις μας εἶναι ἔμφυτες καὶ βρίσκονται ἐξ ἀρχῆς μέσα στὴν ψυχὴ μας σὲ δυναμικὴ καὶ ὑπνώττουσα κατάστασι. Ἡ ἐμπειρία ἀπλῶς παρέχει ἀφορμὴν πρὸς ἀφύπνισι τῶν παραστάσεων, ποὺ λανθάνουν μέσα στὴν ψυχὴ, καὶ πρὸς μεταβολὴν τους ἀπὸ τὴν «ἐν δυνάμει» στὴν «ἐν ἐνεργείᾳ» κατάστασι. Ἡδὴ ὁ Παρμενίδης καὶ ὁ Πλάτων διδάσκων, ὅτι τὸ ὄντως ὄν δὲν γινώσκεται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ τις αἰσθήσεις, ἀλλὰ μὲ τὴ νόησι. Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὀρθολογιστὲς εἶναι οἱ Descartes, Spinoza, Leibniz, Fichte, Schelling, Hegel καὶ πολλοὶ ἄλλοι²⁹.

Ἡ Κριτικὴ Θεωρία (Criticismus) τοῦ Immanuel Kant προσπαθεῖ νὰ συμβιβάσῃ τις δύο προηγούμενες θεωρίες, ποὺ εἶναι ἀντίθετες μεταξύ τους. Ἐὰν γιὰ μὲν τὴν Ἐμπειριοκρατία πηγὴ τῆς γνώσεως εἶναι ἡ a posteriori ἐμπειρία τῶν αἰσθήσεων, γιὰ δὲ τὸν Ὁρθολογισμὸ ἡ ἔμφυτη νόησις, μέσα στὴν ὁποία βρίσκονται a priori οἱ γνώσεις μας σὲ δυναμικὴ καὶ λανθάνουσα κατάστασι, γιὰ τὴν καντιανὴ Κριτικὴ Θεωρία ἡ γνώσις ξεπροβάλλει μὲ τὸν συνδυασμὸ τῶν a priori καὶ τῶν a posteriori γνωστικῶν στοιχείων. Οἱ αἰσθήσεις προσκομίζουν τὸ ὕλικὸ (Stoff) τῆς γνώσεως, ἀλλ' αὐτὸ εἶναι ἀσχημάτιστο, ἀμορφοποίητο καὶ ἀταξινόμητο. Τὸ ὕλικὸ αὐτὸ ταξινομεῖται, μορφοποιεῖται καὶ ἀποκτᾷ μορφή (Form) μέσα, τρόπον τινά, στίς ἔμφυτες μῆτρες, στὰ ἔμφυτα καλούπια τῆς διανοίας, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ σπουδαιότερα εἶναι τὰ καλούπια τῶν ἐποπτειακῶν μορφῶν τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ τῶν δώδεκα νοητικῶν κατηγοριῶν, δηλαδὴ τῶν ἐμφύτων δυνατοτήτων, τις ὁποῖες ἔχει ὁ νοῦς (ἡ διάνοια), γιὰ νὰ «κατηγορῆ τινός τι», δηλαδὴ γιὰ ν' ἀποδίδῃ ἰδιότητες στὸ ὕλικὸ, ποὺ προσκομίζεται μὲ τις αἰσθήσεις. Οἱ δώδεκα κατηγορίες εἶναι τρεῖς τῆς ποσότητος (ἐνότητος, πληθῦος, καθολικότητος), τρεῖς τῆς ποιότητος (καταφάσεως, ἀποφάσεως, περιορισμοῦ), τρεῖς τῆς ἀναφορᾶς (οὐσίας καὶ συμβεβηκότος, αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος, κοινωνίας) καὶ τρεῖς τοῦ τρόπου (δυνατότητος, βεβαιότητος, ἀναγκαιότητος). Ἡ σπουδαιότερη ἀπ' τις κατηγορίες τοῦ νοῦ εἶναι ἡ κατηγορία τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος ἢ αἰτιώδους συναρτήσεως. Δηλαδὴ ἡ διάνοια μορφο-

λοσοφίας, τόμ. 2, ἐν Ἀθήναις 1933, σσ. 17-19, 79 ἐξ., 92-99. Εὐάγγελου Δ. Θεοδώρου, Ἐγχειρίδιον Φιλοσοφίας, τεῦχος Α' (Εἰσαγωγικὰ-Γνωσιολογία-Γενικὴ Ἀξιολογία), ἐν Θεσσαλονίκῃ 1967, σσ. 50-52. W. I. Lenin, Materialismus und Empirio-kritizismus, Berlin 1957. Johannes Hessen, Lehrbuch der Philosophie, τόμ. 1: Wissenschaftslehre, München-Basel 1950, σσ. 232-235.

29. Εὐάγγελου Δ. Θεοδώρου, Ἐγχειρίδιον Φιλοσοφίας, σσ. 52-54, ὅπου ἰδὲ σχετικῶς περισσότερα καὶ παραπομπὲς στὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα ἔργα τῶν Θ. Βορέα, Χ. Θεοδωρίδη, Ν. Λούβαρι καὶ Joh. Hessen.

ποιεῖ τὸ ἀκατέργαστο ὑλικὸ τῆς κατ' αἴσθησιν ἐμπειρίας, ἐντάσσοντας αὐτὸ σὲ τοπικὲς καὶ χρονικὲς συναρτήσεις καὶ σὲ μίαν αἰτιώδη ἀλληλουχία εἰς τρόπον ὥστε τὸ α νὰ θεωρῆται ὡς αἷτιο τοῦ β, τὸ β ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ α καὶ αἷτιο τοῦ γ καὶ οὕτω καθεξῆς. "Ὡστε ὁ κόσμος, ὅπως ἐμεῖς τὸν γνωρίζομε, δὲν εἶναι γνωριστὸς αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν στὴν οὐσία του, ἀλλὰ μόνον ὅπως αὐτὸς φαίνεται σ' ἐμᾶς, μετὰ τὴν ἐπεξεργασία, τὴν ὁποία ὑφίσταται μὲ τὴ νόησι. 'Επομένως, κατὰ τὸν Kant, δὲν ἤμποροῦμε νὰ γνωρίσωμε τὸ «πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ» (Ding an sich), τὸ ὑπερβατικὸ καὶ τὴν θεία πραγματικότητα, ἀλλὰ μόνον τὸ ὑπάρχον στὴ συνείδησι (immanent), τὸ προσιτὸ στὶς αἰσθήσεις καὶ στὴ διάνοιά μας, τὸ ἐνδοκοσμικόν. 'Αλλὰ καὶ αὐτὸ δὲν τὸ συλλαμβάνομε ὅπως εἶναι αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἀνεξάρτητο ἀπὸ ἐμᾶς, ἀλλὰ μόνον ὡς φαινόμενο, δηλαδὴ ὅπως φαίνεται τοῦτο σ' ἐμᾶς μετὰ τὴν ἐπεξεργασία, τὴν ὁποία ὑφίσταται μὲ τὰ —περιορισμένης δυναμικότητος— αἰσθητήριά μας ὄργανα καὶ μὲ τὰ ἔμφυτα καλοῦπια τῆς διανοίας. "Ὡστε ἡ γνῶσίς μας περιορίζεται μόνον σὲ ὅ,τι εἶναι ὄχι «ἐπέκεινα», ἀλλ' «ἐντεῦθεν» τῶν ὀρίων τῆς κατ' αἴσθησιν ἐμπειρίας καὶ ἀντιλήψεως καὶ ὑπάρχει μέσα στὴν γινώσκουσα συνείδησι ὡς «ἐμμονον» (immanent)»³⁰.

'Εφ' ὅσον δέ, κατὰ τὸν Κάντ, ἡ διανοητικὴ σύλληψις ὑπεραισθητῶν ἀντικειμένων εἶναι ἀπρόσιτη στὶς γνωστικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, οἱ προσπάθειες τῆς φιλοσοφίας πρὸς γνῶσιν τοῦ Θεοῦ εἶναι καταδικασμένες σὲ ἀποτυχία. 'Η ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος, πάνω στὴν ὁποία στηρίζεται ἡ ἐκδοχὴ περὶ τῆς δυνατότητος τῆς μεταφυσικῆς γνώσεως, δημιουργεῖ πραγματικὴν γνῶσι μόνον μέσα στὴν περιοχὴ τῆς κατ' αἴσθησιν ἐμπειρίας, ἀλλ' ὄχι ὁμως καὶ ἐκτὸς αὐτῆς. Γι' αὐτὸ ὁ Κάντ, ἐπιδιώκοντας τὴ διάλυσι τοῦ συνδέσμου μεταξύ Ὀρθοκείας καὶ μεταφυσικῆς γνώσεως, προσπάθησε νὰ ἀνασχευάσῃ τὶς κλα-

30. Περισσότερα γιὰ τὴν γνωσιολογικὴ θεωρία τοῦ Kant βλ., ἐκτὸς τῶν γενικῶν φιλοσοφικῶν ἐγχειριδίων, στὰ ἐξῆς: Θ. Βορέα, μν. ἔ., σσ. 91 ἐξ. X. Θεοδώριδη, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 176 ἐξ. Ν. 'Ι. Λούβαρι, 'Ιστορία τῆς Φιλοσοφίας, τόμ. 2, σσ. 113-128. Ε. Π. Παπανοῦτσου, Γνωσιολογία, 'Αθήναι 1954, σσ. 20-28. Κ. Γεωργούλη, «Κάντ» (στὸ 'Εγκυκλ. Λεξικὸ τοῦ «'Ηλίου»). Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Κριτικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων Ὀρθοκείας καὶ Γνώσεως, 'Αθήναι 1955, σσ. 37 ἐξ. Τοῦ ἰδίου, 'Εγχειρίδιον Φιλοσοφίας, σσ. 54 ἐξ. Τοῦ ἰδίου, Τὰ ὄρια τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως (Πρυτανικὸς λόγος), 'Αθήνα 1981, σσ. 14-15. Johannes Hessen, Lehrbuch der Philosophie, τόμ. 1: Wissenschaftslehre, σσ. 202-215. 'Απὸ τὰ εἰδικώτερα ἔργα περὶ Kant μνημονεύομε τὰ ἐξῆς: M. Heidegger, Kant und das Problem der Metaphysik, Frankfurt a. M. 1951. Τοῦ ἰδίου, Kants These über das Sein, Frankfurt a. M. 1963. Τοῦ ἰδίου, Die Frage nach dem Ding. Zu Kants Lehre von den transzendentalen Grundsätzen, Tübingen 1963. R. DavaI, La Métaphysique de Kant, Paris 1951. J. B. Lotz (ἐκδ.), Kant und die Scholastik heute, Pullach 1955.

σικὲς «ἀποδείξεις» ἢ «ἐνδείξεις» τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ³¹. Ἔτσι ἡ «ὄντολογικὴ» ἐνδειξις, ἡ ὁποία ἐκ τῆς συμφύτου στὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα ἐννοίας καὶ ιδέας τοῦ Θεοῦ ὡς ὑψίστου καὶ παντελείου ὄντος συνάγει τὴν ὑπαρξὶ αὐτοῦ³², ἀποτελεῖ, κατὰ τὸν Kant, σφάλμα «λήψεως τοῦ ζητουμένου» καὶ «μεταβάσεως εἰς ἄλλο γένος», διότι μεταπηδᾷ ἀπ' τὴν λογικὴ στὴν ὄντολογικὴ σφαῖρα³³. Ἀπορριπτέα, κατὰ τὸν Kant, εἶναι καὶ ἡ «κοσμολογικὴ» ἐνδειξις, ἡ ὁποία ὀρμᾶται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὶ τοῦ κόσμου ὡς ἐνδεχομένου καὶ ἐξηρητημένου αἰτιατοῦ καί, χρησιμοποιώντας τὴν ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος, συμπεραίνει τὴν ὑπαρξὶ ἀναγκαίως καὶ ἀμεταβλήτου πρώτης αἰτίας τοῦ παντός, δηλαδὴ τοῦ Θεοῦ³⁴. Τὸ σφάλμα τῆς «ἐνδείξεως» αὐτῆς βρίσκεται ἀφ' ἐνὸς στὸ ὅτι αὐτὴ, ὅπως καὶ ἡ «ὄντολογικὴ» ἐνδειξις, στηρίζεται μόνον στὴ νόησι καὶ ὄχι στὴν ἐμπειρία, καὶ ἀφ' ἐτέρου στὸ ὅτι τὴν «κατηγορία» τῆς αἰτίας, ποὺ ἰσχύει μόνον στὸν αἰσθητὸ κόσμο, ἐπεκτείνει καὶ στὴν ἐπέκεινα αὐτοῦ ὑπερβατικὴ περιοχὴ³⁵. Καὶ γιὰ τὴν «τεολογικὴ» ἐνδειξις, ποὺ ἐκ τῆς τάξεως καὶ ἀρμονίας τοῦ κόσμου συνάγει τὴν ὑπαρξὶ τοῦ Θεοῦ ὡς δημιουργοῦ τῆς τάξεως καὶ ἀρμονίας αὐτῆς³⁶, ὁ Kant παρατηρεῖ ὅτι αὐτὴ ἐπαναλαμβάνει τὸ σφάλμα τῆς «κοσμολογικῆς» ἐνδείξεως³⁷. Γενικῶς ὁ Kant κατανοεῖ «τις παραδοσιακὰς περὶ Θεοῦ ἀποδείξεις ὡς καθαρῶς ὑποκειμενικὰς ιδέας»³⁷.

5. Ἀξιολόγησις τῆς κριτικῆς θεωρίας τοῦ Κάντ.

Τὰ θετικὰ στοιχεῖα τῆς κριτικῆς θεωρίας τοῦ Κάντ εἶναι τὰ ἐξῆς: α') Ἡ θεωρία αὐτὴ τονίζει τὸν ἐνεργὸ ρόλο τοῦ γινώσκοντος ὑποκειμένου κατὰ τὴν γνωστικὴ λειτουργία, ποὺ εἶναι μία δημιουργικὴ λειτουργία. Ὁ Κάντ ἐπέβαλε τὴν ἀντίληψι, ὅτι στὴν γνωστικὴ διαδικασία τὸ «γινώσκον ὑποκείμενον» δὲν εἶναι ἀδρανὲς καὶ δὲν περιορίζεται σὲ παθητικὴ φωτογράφησι τοῦ «γινωσκόμενου ἀντικειμένου», ἀλλ' αὐτενεργεῖ, ὄχι ἀπλῶς «ρεπουσάροντας», ἀλλὰ καὶ μεταμορφώνοντας τὸ ἀντικείμενο τῆς γνώσεως. β') Ὁ Κάντ κατέστησε συνειδητόν, ὅτι ὁ κόσμος, τὸν ὁποῖο γνωρίζομε, εἶναι κόσμος

31. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Κριτικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων Θεοσκείας καὶ Γνώσεως, σ. 38.

32. Immanuel Kant, Kritik der reinen Vernunft, ἐκδ. K. Kehrbach, Leipzig, σσ. 471-475.

33. Χρ. Ἀνδροῦτσου, Λεξικὸν τῆς Φιλοσοφίας, Ἀθήναι 1929, σ. 38. Γρηγ. Παπαμιχαήλ, Ἀπολογητικὴ, Ἀθήναι 1928, σσ. 88 ἐξ.

34. Immanuel Kant, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 447 ἐξ.

35. Γρηγ. Παπαμιχαήλ, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 94 ἐξ.

36. Immanuel Kant, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 492 ἐξ. Johannes Hessen, Lehrbuch der Philosophie, τόμ. 3: Wirklichkeitslehre, σ. 237.

37. H. Ott, Die Antwort des Glaubens, Stuttgart 1972, σ. 96. Μ. Α. Φράντσο, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 124.

φαινομενικός. "Ό,τι εἶναι δεδομένον σ' ἐμᾶς δὲν εἶναι τὸ ὄν καθ' ἑαυτό, ἀλλὰ φαινόμενο, δηλαδή σύνθεσις ἀντικειμενικῶν καὶ ὑποκειμενικῶν στοιχείων.

Εἶναι φανερό, ὅτι τὰ θετικὰ αὐτὰ στοιχεῖα τῆς καντιανῆς διδασκαλίας δὲν εἶναι ἀντίθετα πρὸς τὴν παραδοχὴ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ μόνον πρὸς μίαν ἄκρως καταφατικὴν θεολογίαν, ποὺ παραγνωρίζει τὴν πατερικὴν θεολογίαν περὶ τοῦ «ἀκαταλήπτου» τοῦ Θεοῦ. Ἡ γνώσις τοῦ «φαινομένου» δὲν αἴρει, ἀλλὰ προϋποθέτει τὴν ὑπαρξί τοῦ καθ' ἑαυτό ὑπάρχοντος (ὄντως ὄντος).

Ἐξ ἄλλου τὰ μ ε ι ο ν ε κ τ ῆ μ α τ α τῆς κριτικῆς θεωρίας τοῦ Κάντ κλονίζουσι σοβαρῶς τὸν σκεπτικισμό του ἐναντίον τῶν ἐνδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Τὰ κυριώτερα τῶν μειονεκτημάτων τούτων εἶναι τὰ ἑξῆς: α') Ἡ καντιανὴ θεωρία δὲν ἐξηγεῖται γιὰτὶ ἡ γινώσκουσα συνείδησις χρησιμοποιεῖ ἄλλοτε μὲν τὴν μίαν κατηγορίαν ἢ ἐποπτειακὴν μορφήν, ἄλλοτε δὲ τὴν ἄλλη πρὸς μορφοποίησιν καὶ ταξινόμησιν τῶν κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεων, οἱ ὁποῖες, κατὰ τὸν Κάντ, ἀποτελοῦν δῆθεν χάος καὶ δὲν παρουσιάζουσι καμιά τάξιν. Τὸ μειονεκτημα αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ Κάντ παραγνωρίζει τὸ γεγονός, ὅτι τὰ ἐκτὸς τῆς γινωσκούσης συνειδήσεως δεδομένα προσδιορίζουσι σὲ μεγάλο βαθμὸν τὴν γνῶσιν, διότι οἱ ἐποπτειακὲς μορφὲς τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ οἱ «κατηγορίαι» τοῦ νοῦ δὲν εἶναι ἄσχετες πρὸς τὴν πραγματικότητα, ἀλλ' εἶναι εἰδολογικὲς ἐκφάνσεις τῆς διανοίας, μορφὲς τῆς νοήσεως, ἀλλὰ πάντοτε μὲ συστοιχία καὶ cum fundamento in re, μὲ θεμελίωσιν στὸ ἴδιον τὸ πρᾶγμα, στὴν ἴδιαν τὴν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα. β') Ἐπειτα ἡ κριτικὴ θεωρία τοῦ Κάντ περιέχει μερικὲς ἐκδηλές ἀντιφάσεις. Ἐνῶ αὐτὸς διδάσκει, ὅτι δὲν ἠμποροῦμε νὰ γνωρίσωμε τὴν πραγματικότητα «αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν» καὶ νὰ τὴν καθορίσωμε μὲ τίς νοητικὰς κατηγορίας, διότι αὐτὲς ἔχουσι ἰσχὺ μόνον στὸν κόσμον τῶν φαινομένων, παρὰ ταῦτα, κατὰ προφανῆ ἀντίφασιν, χρησιμοποιεῖ τίς κατηγορίας ὡς ἰσχύουσες καὶ γιὰ τὴν πραγματικὴν αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν. Ἐφ' ὅσον αὐτὸς ὁμιλεῖ γιὰ τὴν ὑπαρξί ἑνὸς (πραγματικοῦ) «πράγματος καθ' ἑαυτό» (Ding an sich), εἶναι φανερόν, ὅτι στὴ διαβεβαίωσί του αὐτὴν χρησιμοποιεῖ τὴν κατηγορίαν τῆς βεβαιότητος ἢ τῆς ὑπάρξεως. Ἐπειτα, ὅταν αὐτὸς λέγῃ, ὅτι τὸ «πρᾶγμα καθ' ἑαυτό» εἶναι ἡ αἰτία τῶν κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεων, ἄρα παρουσιάζει ὅτι ἡ κατηγορία τῆς αἰτίας ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ «πρᾶγμα καθ' ἑαυτό». Ἐπομένως αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Κάντ ἔχει κλονίσει τὴν θεμελιώδη θέσιν του γιὰ τὸ ὅτι τὸ «πρᾶγμα καθ' ἑαυτό» εἶναι ἀπρόσιτον στὴν ἀνθρωπίνην γνῶσιν³⁸.

Ἡ γνωσιολογικὴ θεωρία τοῦ Κάντ συνδέεται μόνον μὲ τὸν φυσικο-

38. Johannes Hessen, *Wissenschaftslehre*, σ. 211. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ἡ Φιλοσοφία τῆς Ὀρθοκείας τοῦ Karl Jaspers, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1963, σσ. 31-32. Τοῦ ἴδιου Ἐγχειρίδιον Φιλοσοφίας, σ. 55.

επιστημονικὸ τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι καὶ παραγνωρίζει ὅτι, ἐκτὸς τῆς φυσικῆς πραγματικότητος μὲ τίς τοπικὲς καὶ χρονικὲς συναρτήσεις, ὑπάρχει ὀλόκληρο πνευματικὸ σύμπαν μέσα στὸν ἄνθρωπο. Τὸ σύμπαν αὐτὸ ἔχει ὡς κέντρο του τὴν ἔμφυτη θρησκευτικὴ κατηγορία, ποὺ ὠθεῖ τὸν ἄνθρωπο νὰ ἀξιοποιῇ, πέραν τῆς κατ' αἴσθησιν ἐμπειρίας καὶ τῆς διανοίας, τὴν τρίτη πηγὴ τῆς γνώσεως, δηλαδὴ τὴν ἄμεση ἐσωτερικὴ καὶ βιωματικὴ θεὰ καὶ νὰ ἐπιτυγχάνη τὴν προσωπικὴ «μέθεξι» ὅχι στὴν ἀπρόσιτη καὶ παντελῶς ἀμέθεκτη θεία οὐσία, ἀλλὰ στὶς μεθεκτὲς ἄκτιστες καὶ ἐνυπόστατες προσωπικὲς ἐνέργειες, ὅπως ἔχει τονίσει ἰδίως ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς (1296-1359), ὁ ὁποῖος, πυροδοτούμενος ἰδιαίτερος ἀπὸ τὴ θεολογία τοῦ ἁγίου Μαρξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ³⁹, προέβαλε κατὰ ρηξικέλευθον τρόπο τὴ σχετικὴ διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας περὶ τῶν θείων ἐνεργειῶν⁴⁰, ποὺ ὀδηγοῦν τὴν καθαρὴ ἀπὸ τὸν σκοτισμὸ τῆς ἀμαρτίας ἀνθρωπίνη ψυχὴ στὴν μερικὴ βιωματικὴ γνῶσι τοῦ Θεοῦ⁴¹.

Ὁ ἴδιος ὁ Κάντ διέσπασε τὸν κλοιὸ τοῦ φυσικοεπιστημονικοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι, ὅταν στὸ ἔργο του «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου»⁴² ἔστρεψε τὸ ἐνδιαφέρον του στὴ μελέτη τῶν ἠθικῶν αἰτημάτων τοῦ ἀνθρώπου, γὰρ νὰ ἐπαναφέρῃ ἀπὸ τὸ παράθυρο τὴν Μεταφυσικὴ, τὴν ὁποία μὲ τὴν «Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου» εἶχεν ἐκδιώξει ἀπὸ τὴν πόρτα. Ἔτσι ἔφθασε στὴ διατύπωσι τῆς «ἠθικῆς ἐνδεΐξεως» τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Μόνον ὁ Θεὸς ἔμπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Ὑψιστος ἠθικὸς Νομοθέτης, διότι ἡ πανανθρωπίνη ἠθικὴ κατηγορικὴ προστακτικὴ εἶναι ἀδύνατη χωρὶς ὕψιστο κύρος καὶ χωρὶς θεία αὐθεντία. Ἐξ ἄλλου πρέπει νὰ ὑπάρχη ὅχι μόνον ὑπέρτατος Νομοθέτης, ἀλλὰ καὶ Δικαστὴς καὶ ἀκοίμητος φρουρὸς τῆς ἠθικῆς τάξεως, ποὺ θὰ ἀποκαθιστᾷ τὴν τάξι αὐτῆ, ποὺ συχνὰ διασαλεύεται στὸν κόσμῳ⁴³.

39. Γιὰ τὸν ἅγιο Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ βλ. Δημ. Παλάνο, Πατρολογία, ἐν Ἀθήναις 1930, σσ. 524-527. Παν. Κ. Χρήστου, Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς, Ὁρησκ. καὶ Ἡθ. Ἐγκυκλ., τόμ. 8, Ἀθήναι 1966, σσ. 614-624. Berthold Altaner, Patrologie, Freiburg 1958, σσ. 484-487.

40. Γιὰ τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ δειγματοληπτικῶς βλ. Παν. Κ. Χρήστου, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, Ὁρησκ. καὶ Ἡθ. Ἐγκυκλ., τόμ. 4, Ἀθήναι 1964, σσ. 775-794. Σταύρου Γιαγκάζογλου, Προλεγόμενα στὴ σπουδὴ τῆς Θεολογίας τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ περὶ τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν: Περιοδ. «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», ἀρ. τεύχους 739, Θεσσαλονίκη, Σεπτ.-Ὀκτ. 1991, σσ. 741-789, ὅπου παρατίθεται ἡ σχετικὴ διεθνὴς καὶ ἐλληνικὴ βιβλιογραφία (βλ. ἰδιαίτερος τίς σελίδες 746 καὶ 747).

41. Πρβλ. ὅσα εἶπαμε στὶς σελίδες 29-36.

42. Immanuel Kant, Kritik der Praktischen Vernunft, 1788.

43. Γρηγ. Παπαμιχαήλ, Ἀπολογητικὴ, σσ. 104-106. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ἡ Αἰωνία Ἀλήθεια, ἐν Ἀθήναις 1960, σσ. 145-147.

6. Οί ένδειξεις τῆς ύπάρξεως τοῦ Θεοῦ καὶ οἱ Φυσικὲς Ἐπι- στῆμες.

Ἡ συνειδητοποίησις τῶν μειονεκτημάτων, ἐλλείψεων ἢ καὶ ἀντιφάσεων τῆς καντιανῆς γνωσιολογίας καὶ ἡ προβολὴ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κάντ τῆς «ἠθικῆς ένδειξεως» τῆς ύπάρξεως τοῦ Θεοῦ συνετέλεσαν, ὥστε στὴν Θεολογία καὶ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας τοῦ αἰῶνός μας (ἀκόμη καὶ στὸν προτεσταντικὸ κόσμο, ποῦ εἶχε σημαντικῶς ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὸν Κάντ) νὰ γίνεταὶ εὐρύς λόγος γιὰ τὸν «σημαντικώτατο πυρῆνα τῆς ἀληθείας τῶν ἀποδείξεων ἐκείνων» τῆς ύπάρξεως τοῦ Θεοῦ⁴⁴.

Ὅσον ἀφορᾷ, ἐν πρώτοις, στὴν ὄντολογικὴ ένδειξι, γίνεται γενικῶς δεκτόν, ὅτι αὐτὴ ἔχει σημασίαν μόνον γιὰ τὴν ψυχὴ τοῦ θρησκευτικοῦ ἀνθρώπου, γιὰ τὴν ὁποία εἶναι ἀφόρητὴ ἡ σκέψις, ὅτι ἡ Ἵψίστη Ἰδέα, πρὸς τὴν ὁποία μπορεῖ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα νὰ ὑψωθῆ, εἶναι ἀπλῶς μία ἰδέα καὶ ἓνα κατασκευάσμα τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, κενὸν πραγματικοῦ περιεχομένου. Πρέπει ἐπομένως νὰ γίνῃ δεκτό, ὅτι ἡ ὑψίστη ἀξία καὶ ἡ ὑψίστη πραγματικότης συμπίπτουν⁴⁵. Ὁ Paul Tillich τονίζει, ὅτι ἡ ὄντολογικὴ ένδειξις τοῦ Ἀνσέλμου μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὡς ὀρθή, ἐφ' ὅσον «ἡ σκέψις ἐμπεριέχει δομικῶς ἐν ἀπόλυτον στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον ὑπερνικᾷ ὑποκειμενικότητα καὶ ἀντικειμενικότητα, δηλαδὴ ἓνα σημεῖο, ποῦ διευκολύνει τὴν ἰδέα τῆς ἀληθείας»⁴⁶. Ὁ W. Cramer μάλιστα συσχετίζει τὴν ὄντολογικὴ ένδειξις τοῦ Ἀνσέλμου πρὸς τὴ διδασκαλία τοῦ Heidegger περὶ τοῦ εἶναι καὶ τοῦ ὄντος⁴⁷.

Ἡ κοσμολογικὴ ένδειξις γίνεται ἀπὸ πολλοὺς δεκτὴ ὡς αἴτημα τοῦ θεωρητικοῦ μας λόγου, ὁ ὁποῖος, στηριζόμενος στὴν ἀρχὴ τοῦ ἀποχρῶντος λόγου, συμπεραίνει τὴν παραδοχὴ τῆς ύπάρξεως ἀπολύτου ὄντος (Ens a se, Ens realissimum, Ens necessarium)⁴⁸. Ὁ Paul Tillich ἐξαίρει τὴ σημασία τῆς κοσμολογικῆς ένδειξεως, ἡ ὁποία, ὅπως καὶ ἡ τελολογικὴ, διατηρεῖ ἄσβεστη τὴν ἀναζήτησι τοῦ ὑπερβατικοῦ καὶ ἀποδεικνύει, «ὅτι τὸ περὶ Θεοῦ ἐρώτημα συναντᾷ στὴν παροδικὴ δομὴ τοῦ εἶναι»⁴⁹. Ἀλλ' ὡς τονίζουν οἱ Fr. Sawicki καὶ Joh. Hessen, τὸ Ens a se ἢ τὸ Ens realissimum,

44. G. Wobbermin, Systematische Theologie nach religionspsychologischer Methode, τόμ. 2ος: Das Wesen der Religion, Leipzig 1921, σ. 231.

45. Γρηγ. Παπαμιχαήλ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 88. H. Lotze, Grundzüge der Religionsphilosophie, Leipzig 1894, σ. 12. Johannes Hessen, Wirklichkeitslehre, σ. 12.

46. P. Tillich, Systematische Theologie I, 1956, σ. 242.

47. W. Cramer, Gottesbeweise und ihre Kritik, 1967, σ. 62. Μ. Α. Φαράντου, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 144 καὶ 140.

48. Γρηγ. Παπαμιχαήλ, μν. ἔ., σσ. 93-94. C. Nink, Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft, Frankfurt a. M. 1930, σσ. 272 καὶ 257.

49. Paul Tillich, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 245.

στὸ ὅποιο ὁδηγεῖ ἢ κοσμολογικὴ ἐνδειξις, δὲν μπορεῖ νὰ ταυτισθῆ πρὸς τὸ *Ens perfectissimum* ἢ πρὸς τὸ *summum bonum*, ἢ πρὸς τὸν προσωπικὸν καὶ μάλιστα Τριαδικὸν Θεὸν τῆς χριστιανικῆς πίστεως⁵⁰.

Ἐπίσης, ὁ πυρὴν τῆς τελολογικῆς ἐνδείξεως ἔγινε δεκτὸς ἀπὸ «μεγάλους στοχαστὲς τῶν νέων χρόνων»⁵¹. Ἦδη αὐτὸς ὁ Κάντ εἶχε παραδεχθῆ, ὅτι πᾶσα ἀξίωσις μειώσεως τοῦ κύρους τῆς ἐνδείξεως αὐτῆς «οὐ μόνον θὰ ἀφήρει μίαν παραμυθίαν πηγῆν, ἀλλὰ θὰ ἐπεχειρεῖ τὸ ἀδύνατον»⁵². Αὐτὲς οἱ Φυσικὲς Ἐπιστῆμες, ἐνῶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἦσαν προπύργιο τοῦ ὕλισμοῦ καὶ τῆς ἀθεΐας, σήμερον ἀνάγουν τὸν νοῦ μας στὴ δημιουργικὴ αἰτία τοῦ κόσμου καὶ τῶν φαινομένων⁵³ καὶ βοηθοῦν νὰ κατανοήσωμε κατὰ συγχρονισμένον τρόπο τὸν ψαλμικὸν στίχο: «Ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα Σου, Κύριε, πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας» (Ψαλμ. ργ', 24).

Τὸ ἔκπαγλο θέαμα τῶν ἀναριθμῆτων ἄστρων, πού βρίσκονται σὲ ἀποστάσεις δισεκατομμυρίων ἐτῶν φωτὸς καὶ ἀνακαλύπτονται ἀπὸ τὰ τελειοποιημένα ὀπτικά τηλεσκοπία ἢ ἀπὸ τὰ ραδιοτηλεσκοπία, ὁδηγεῖ στὴ διαπίστωσι, ὅτι «οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ» (Ψαλμ. ιη' 1), καὶ φέρει στὰ χεῖλη τοὺς λόγους τοῦ μεγάλου φυσικοῦ καὶ ἀστρονόμου Νεύτωνος, ὁ ὁποῖος ἔγραψεν, ὅτι στὴν κίνησι τῶν οὐρανίων σωμάτων «ὑπάρχει ἢ σφραγίδα κάποιου σκοποῦ, ἢ μαρτυρία τῆς ἐνεργείας μιᾶς αἰτίας, ἢ ὅποια δὲν εἶναι οὔτε τυφλῆ, οὔτε τυχαία, ἀλλ' ἐξόχως ἐπιδεξία στὴ μηχανικὴ καὶ στὴ γεωμετρία. Μὴ ἀμφιβάλλετε γι' αὐτό. Εἶναι παράλογο νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς, ὅτι ἡ τυφλὴ ἀνάγκη δεσπόζει στὸ σύμπαν, διότι ἡ τυφλὴ ἀνάγκη, πάντοτε ἡ ἴδια, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ παραγάγῃ τὴν ποικιλίαν τῶν πραγμάτων, τὴν ὅποια βλέπομε»⁵⁴. Ὁ «νομοθέτης τοῦ οὐρανοῦ» μέγας ἀστρονόμος Κέπλερ ἔλεγε χαρακτηριστικῶς: «Ἐρευνώντας τὴ δημιουργία, νομίζω ὅτι ἐγγίζω τὸν Θεὸν μὲ τὰ χέρια μου»⁵⁵. Ὁ διάσημος ἀστρονόμος Jeans ἐπίσης διακηρύττει, ὅτι τὸ σύμπαν μοιάζει «περισσότερο μὲ μία μεγάλη σκέψι παρὰ μὲ μία μεγάλη μηχανή. Τὸ σύμπαν παρουσιάζει ἐνδείξεις, ὅτι ὑπάρχει μία σκεπτομένη ἢ ἐλέγχουσα δύναμις»⁵⁶.

50. Fr. S a w i c k i, Die Gottesbeweise, Paderborn 1926, σ. 98. J o h a n n e s H e s s e n, Wirklichkeitslehre, σ. 233.

51. J o h a n n e s H e s s e n, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 236.

52. Γ ρ η γ. Π α π α μ ι χ α ἤ λ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 101. Κατὰ τὴ διατύπωσι τοῦ Κάντ, «es würde daher nicht allein trostlos, sondern auch ganz umsonst sein, dem Ansehen dieses Beweises etwas entziehen zu wollen» (I m m a n u e l K a n t, Kritik der reinen Vernunft, σ. 489 ἐξ.).

53. M a x P l a n c k, Religion und Naturwissenschaft, Leipzig 1938, σ. 27 ἐξ.

54. «Οἱ θεμελιωταὶ τῶν Ἐπιστημῶν», Ἀθήναι 1950, σ. 48.

55. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 7. Σ. Π λ α κ ἰ δ ο υ, Ἡ ἀστρονομία καὶ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, ἐκδ. β', Βιβλιοθήκη Ἀκαδημαϊκοῦ Κοινωνικοῦ Συνδέσμου, ἀρ. 4, σ. 25.

56. J a m e s J e a n s, The mysterious universe (Τὸ μυστηριῶδες σύμπαν),

Ὁ Max Planck θεωρεῖ ἀναγκαῖα τὴν παραδοχὴ τοῦ «Ἰδεώδους Πνεύματος»⁵⁷, τὸ ὁποῖον, ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ Πλάτων, «αἰεὶ γεωμετρεῖ» καὶ συγκρατεῖ τὴν ἄρμονία καὶ τὴν τελολογικὴ τάξι τοῦ Μακροκόσμου καὶ τοῦ Μικροκόσμου, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι μέσα στὰ ἄτομα τῆς ὕλης πέραν ἀπὸ τὰ πρωτόνια καὶ τὰ οὐδετερόνια ὑπάρχει ἀέναη κινητικότητα καὶ ἰλιγγιώδης χορὸς πλήθους ὑπατομικῶν ἀσταθῶν σωματίων, ποὺ ἐμφανίζονται μόνον γιὰ μερικὰ ἑκατομμυριοστὰ τοῦ δευτερολέπτου, γιὰ νὰ μετατρέπωνται στὴ συνέχεια σὲ ἄλλα σωματῖα καὶ νὰ δημιουργοῦν μὲ τὶς ἀστραπιαῖες κινήσεις τους τὶς «δυνάμεις ἀνταλλαγῆς ἢ συνδέσεως», γιὰ τὶς ὁποῖες ὀμιλεῖ ἡ Κυματομηχανικὴ⁵⁸.

Ἄν ζοῦσε σήμερα ὁ Μ. Βασίλειος, ὁ ὁποῖος ἦταν ἄριστος φυσιογνώστης, ἀσφαλῶς στὶς ὀμιλίες του στὴν «Ἐξαήμερο» θὰ ἐξυμνοῦσε τὴν ἐντελέχεια, ἢ ὅποια συντελεῖ ὥστε οἱ ὀργανισμοὶ νὰ μὴ εἶναι ἀπλᾶ μηχανικὰ ἀθροίσματα φυσικοχημικῶν στοιχείων καὶ δυνάμεων, ἀλλὰ θαυμαστὲς ὀργανικὲς ὁλότητες, μέσα στὶς ὁποῖες τὸ ὅλον προηγεῖται τοῦ μέρους, ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ Ἄριστοτέλης. Ἡ ἐντελέχεια αὐτὴ ὡς ἀπαράμιλλος καλλιτέχνης μὲ ποικιλία αἰσθητικῶν μορφῶν σχεδιάζει τὰ φύλλα τῶν δέντρων καὶ δημιουργεῖ στὶς ἀναριθμητὲς ποικιλίες τῶν λουλουδιῶν τέσσαρες χιλιάδες περίπου χρωματικῶν τόνων καὶ διαβαθμίσεων ὡς μουσικὸς διδάσκει τὰ πουλιὰ νὰ σκορπίζουν τὶς θεῖες μελωδίες τους ὡς ἀπαράμιλλος χημικὸς δίδει γεῦσι στοὺς καρπούς καὶ ἄρωμα στὰ λουλούδια, κυριαρχώντας στὰ στοιχεῖα τῆς ὕλης καὶ ἀναγκάζοντας αὐτὰ νὰ διαλύουν καὶ ἀνασχηματίζουν τὶς συνθέσεις τους ὡς ἀρχιτέκτων καὶ μηχανικὸς δημιουργεῖ τοὺς ὑπερμικροσκοπικοὺς γεννητὲς μέσα στὰ κύτταρα, τὰ πιδὸ σύνθετα καὶ λεπτὰ ὄργανα καὶ τοὺς πιδὸ θαυμαστοὺς ἀρχιτεκτονικοὺς ρυθμούς. Αὐτὴ λύει τὰ προβλήματα τῆς ἀεροναυπηγικῆς, ὑδροναυπηγικῆς καὶ ὑδροδυναμικῆς καὶ δημιουργεῖ τὴν ἀεροδυναμικὴ γραμμὴ τῶν πτηνῶν, τοὺς μηχανισμοὺς τῆς κινήσεως, τῆς κολυμβήσεως καὶ τῆς πτήσεως, τὸ ραντάρ τῆς νυχτερίδας, τὸν ἀσύρματο τῶν κεραίων τοῦ μурμηγκιοῦ, τὶς ἐρπύστριες τῶν θωρακισμένων ἀρμάτων τοῦ ὀργανισμοῦ πολλῶν θαλασσίων μικροοργανισμῶν, τοὺς ἠλεκτρικοὺς λαμπτήρες, ποὺ ἔχει ὁ ἀργυροπέλεκυς μέσα στὰ βᾶθῃ τοῦ ὠκεανοῦ, τὸ πολὺπλοκο σύστημα τῶν

μτφρ. Α. Λιόκη, ἔκδ. β', Ἰκαρος, σσ. 164-168. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ἡ Αἰωνία Ἀλήθεια, Ἀθήναι 1960, σσ. 57-58 καὶ 54.

57. Max Planck, Die Kausalität im Naturgeschehen, ἐν «Scientia», 1933, ἀρ. 3. Ἡ αἰτιότης εἰς τὰ φυσικὰ φαινόμενα, μτφρ. Δ. Κωτσάκη, Δελτίον Φυσικῶν Ἐπιστημῶν, Ἀθήναι 1935.

58. Paul Gruner, Ὁ κόσμος τῶν ἀτόμων, ἐν: Eberhard Dennert, Ἡ Φύσις τὸ θαῦμα τοῦ Θεοῦ, μτφρ. Α. Κ. Μ., ἔκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», Ἀθήναι 1950, σσ. 79-80. Κ. Δ. Ἀλεξοπούλου, Ἀτομικὴ καὶ Πυρηνικὴ Φυσικὴ, Ἀθήναι 1956, σ. 11. Alois Riedmann, Die Wahrheit über Gott und sein Werk, Freiburg 1952, σσ. 271-272. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 62-65.

ἀναριθμήτων τηλεφωνικῶν κέντρων τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τοῦ νευρικοῦ συστήματος, τῆ σύνθεσι τῶν ἑκατομμυρίων κόνων, ράβδων, νεύρων καὶ τοῦ φακοῦ τῆς ἐνιαίας φωτογραφικῆς μηχανῆς τῶν δύο ματιῶν μας, πού φωτογραφίζει τὶς στερεοσκοπικὲς τρισδιάστατες ἔγχρωμες εἰκόνες τοῦ κόσμου⁵⁹.

“Ὅταν λοιπὸν ὅλες οἱ Φυσικὲς Ἐπιστῆμες παρουσιάζουν μπροστά μας ἓνα τελολογικὸ κοσμοεἶδωλο, δηλ. εἰκόνα γιὰ τὸν κόσμον, μέσα στὴν ὁποία ἐπικρατεῖ ὁ σκοπὸς καὶ τὸ προδιαγεγραμμένο σχέδιο, εἶναι φανερὸ ὅτι ὄχι μόνον δὲν ἀπομακρύνουν ἀπὸ τῆ Ἐρησκεία, ἀλλ’ ἀντιθέτως ἀνοίγουν τὸν δρόμον σ’ αὐτήν. Αὐτὸς ὁ Δαρβῖνος, τὸν ὁποῖο οἱ ὑλιστὲς παρουσίασαν ὡς στήριγμα τῆς ἀθεΐας, σαφῶς καὶ κατηγορηματικῶς ἐκφράζει τὴν πίστι του στὸν Δημιουργό, τονίζοντας ὅτι στὸ ἐρώτημα «ἐὰν ὑπάρχη Δημιουργὸς καὶ Κυβερνήτης τοῦ σύμπαντος» «ἀπαντοῦν καταφατικῶς τὰ μεγάλα πνεύματα, τὰ ὁποῖα ἔζησαν ἀνὰ τοὺς αἰῶνες». Ἐπίσης τονίζει: «Καὶ οἱ δύο ἑπράξεις τῆς γενέσεως τὸσον τοῦ εἶδους, ὅσον καὶ τῶν ἀτόμων, εἶναι ἐντελῶς κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον μέρη ἐκείνης τῆς μεγάλης λογικῆς σειρᾶς τῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα μὲ κανένα τρόπον δὲν δύναται νὰ δεχθῆ τὸ πνεῦμα μας ὡς ἀποτέλεσμα τυφλῆς τύχης»⁶⁰. “Ὅλοι οἱ λοιποὶ μεγάλοι ἐξελικτικοὶ (Lamarck, Saint Hilaire, Teilhard de Chardin κ.ά.) διακηρύττουν ὅτι ἡ ἐξέλιξις εἶναι τελολογικὴ καὶ κατευθυνομένη ἀπὸ τὸν Δημιουργό. Ἐπομένως τὸ δῆλημα σήμερον δὲν τίθεται, ὅπως ἐτίθετο ἄλλοτε κακῶς, δηλαδὴ «ἐξέλιξις ἢ δημιουργία ἀπ’ τὸν Θεόν», ἀλλὰ τίθεται ὡς ἐξῆς: «Ἄμεση δημιουργία ἢ ἔμμεση δημιουργία μὲ τὴν ἐξέλιξιν»⁶¹.

59. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδῶρου, Ἐρησκεία καὶ Φυσικαὶ Ἐπιστῆμαι, Ἀθῆναι 1971, σσ. 6-7.

60. Ἐνθ’ ἄνωτ., σσ. 7-8.

61. Αὐτόθι. Ἐπίσης βλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδῶρου, Ἡ Αἰώνια Ἀλήθεια, σσ. 49-126. Τοῦ Ἰδίου, Πανεπιστήμιον καὶ Θεολογία, Ἀθῆναι 1987, σσ. 38-42, ὅπου ἐπίσης ἔχομε ἐξετάσει τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων Θεολογίας καὶ Φυσικῶν Ἐπιστημῶν. Γενικώτερα γιὰ τὰ σημεῖα ἐπαφῆς τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν πρὸς τὴ Φιλοσοφία καὶ πρὸς τὴ Θεολογία βλ. τὰ ἐξῆς: N. Bundscherer, Moderne Naturwissenschaft und christlicher Glaube, München 1961. Ch. A. Coulson, Science and Christian Belief, London 1955. F. Dessauer, Naturwissenschaftliches Erkennen, Frankfurt a. M. 1958. Τοῦ Ἰδίου, Religion im Lichte der heutigen Naturwissenschaft, Frankfurt a. M. 1950. P. Jordan, Der Naturwissenschaftler vor der religiösen Frage, Oldenburg 1963. Adolf Haas, Teilhard de Chardin-Lexikon (Grundbegriffe-Erläuterungen-Texte), τόμ. 1-2, Herderbücherei, Freiburg im Breisgau 1971. G. Hannemann, Naturwissenschaft und Religion, Berlin 1963. W. Heisenberg, Wandlungen in den Grundlagen der Naturwissenschaft, Leipzig 1935, Stuttgart 1959. Τοῦ Ἰδίου, Physik und Philosophie, Stuttgart 1959. Τοῦ Ἰδίου, Das Naturbild der heutigen Physik, Hamburg 1963. J. Maritain, La philosophie de la nature, Paris 1939. A. G. van Melsen, The Philosophy of Nature, Pittsburgh 1954. A. Portmann, Biologie und Geist, Zürich 1956. C. F. v. Weizsäcker, Zum Weltbild der Physik, Stuttgart 191963.

Ὁ διατελέσας Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Θετικῶν Ἐπιστημῶν στὴ Ν. Ὑόρκη χημικός Morrison χρησιμοποιοῖ τὸ ἐξῆς παράδειγμα, γιὰ νὰ δείξῃ ὅτι ἀποκλείεται νὰ ὀφείλωνται στὴν τυφλὴ τύχη οἱ σκόπιμες διατάξεις, ποὺ ὑπάρχουν μέσα στὸ σύμπαν: Ἐάν —λέγει— τοποθετήσωμε στὸ θυλάκιό μας 10 ἀριθμούς (ἀπὸ τὸ 1 ἕως τὸ 10), γιὰ νὰ ἐξαγάγωμε μὲ τὸ χέρι μας τὸ 1, κατὰ τοὺς νόμους τῶν πιθανότητων, ὑπάρχει πιθανότης 1 πρὸς 10. Γιὰ νὰ ἐξαγάγωμε μὲ τὴ σειρὰ τοὺς ἀριθμούς 1 καὶ 2, ὑπάρχει πιθανότης 1 πρὸς 100. Γιὰ νὰ ἐξαχθοῦν κατὰ σειρὰν οἱ ἀριθμοὶ 1, 2 καὶ 3, ὑπάρχει πιθανότης 1 πρὸς 1000. Γιὰ νὰ ἐξαχθοῦν δὲ στὴ σειρὰ οἱ ἀριθμοὶ 1 ἕως 10, ὑπάρχει πιθανότης 1 στὰ 10.000.000.000⁶².

Ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι ἡ σοφὴ καὶ ἄρμονικὴ διάταξις τοῦ κόσμου ὀφείλεται στὴν τυφλὴ τύχη θὰ ἔμοιαζε πρὸς τὸν ἰσχυρισμό, ὅτι ἡ τυπογραφικὴ στοιχειοθεσία λ.χ. τῆς Καινῆς Διαθήκης ἔγινε μὲ τὴν τυχαία καὶ αὐτόματη στὸ τυπογραφεῖο κίνησι τῶν στοιχείων τῶν γραμμάτων, χωρὶς τὴν ἐπέμβασι τῶν εἰδικῶν ἐργατῶν, ποὺ συναρμολογοῦν τὰ μεταλλικὰ στοιχεῖα ἢ ἐργάζονται στὶς φωτοστοιχειοθετικὰς μηχανές. Μὲ τὴν τυχαία αὐτὴ κίνησι ἔγινε πρῶτον ὁ τίτλος, κατόπιν τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον, στὴ συνέχεια κατὰ σειρὰν τὰ λοιπὰ βιβλία καὶ τέλος ἡ «Ἀποκάλυψις»! Κάτι τέτοιο εἶναι ἀδύνατον νὰ συμβῇ. Μία τυχαία σύμπτωσης θὰ σχημάτιζε ἴσως μία λέξι, ἡ ὁποία σὲ λίγο θὰ διαλυόταν ἕνεκα τῆς τυχαίας κινήσεως. Στὸ σύμπαν δὲν ὑπάρχουν κάποιες συμπτώσεις, ἀλλὰ σοφὲς συναρτήσεις ἀναριθμητῶν τρισεκατομμυρίων ἀτόμων τῆς ὕλης καὶ τῶν ὑπατομικῶν σωματίων, ποὺ ὑπάρχουν μέσα σ' αὐτά. Ἀποκλείεται οἱ συναρτήσεις αὐτὲς νὰ ὀφείλωνται στὴν τυφλὴ τύχη. Ἐάν λάβωμε 30 κύβους, ποὺ ἔχουν πάνω στὶς ἑδρες τοὺς ἀριθμούς 1 ἕως 6 (δηλαδὴ ἕξι «ζάρια») καὶ ἐάν, ὅπως ὑπολόγισε κάποιος γερμανὸς σοφός, ἐπὶ ἕνα ἑκατομμύριον χρόνια ἐγεννῶντο κατ' ἔτος ἕνα ἑκατομμύριον ἀνθρώποι, ἀπ' τοὺς ὁποίους ὁ καθένας θὰ ζοῦσε 10.000 χρόνια καὶ θὰ ἔρριπτε τοὺς κύβους 20 φορές τὸ λεπτό, οὔτε μία φορὰ ὑπάρχει πιθανότης νὰ δείχνουν ὅλοι οἱ κύβοι τὸν ἴδιον ἀριθμό⁶³. Ἐπομένως, ἡ τυφλὴ τύχη ἀποκλείεται νὰ ἔχῃ συνθέσει σὲ θαυμάσιες σκόπιμες δομὰς τοὺς ἰλιγγιώδεις ἀριθμούς τῶν ἀτόμων τῆς ὕλης, ποὺ ὑπάρχουν στὸ σύμπαν. Ἀρκεῖ νὰ σκεφθοῦμε, ὅτι μόνον μία σταγὼν ὕδατος περιέχει 6 ἑξάκις ἑκατομμύρια ἀτόμων⁶⁴.

62. A. Gressy Morrison, Man does not stand alone, New York 1946. Περιοδ. «Reader's Digest», Δεκ. 1946. Περιοδ. «Ἀκτίνες», ἔτος 1947, σσ. 73-76. «Ἡ ἐπιστῆμη ὁμιλεῖ», Ἀθῆναι 21949, σ. 207.

63. Α. Κουσίδου, Ὁρησκεία-Ἐπιστῆμη-Κοινωνία, 1935, σσ. 134-135. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ἡ Αἰωνία Ἀλήθεια, σσ. 61-62 καὶ 72.

64. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, αὐτόθι.

7. Ἡ «Φυσικὴ τοῦ Χάους» καὶ ἡ «Γεωμετρία τῶν Fractals».

Ἡ φιλοσοφικὴ ἐνασχόλησις περὶ τὴν τελολογικὴ ἔνδειξι τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἀποκτᾶ νέες διαστάσεις καὶ νέους εὐρεῖς ὀρίζοντες ὑπὸ τὴν ἐπίδρασι ἐνὸς νέου ἐπιστημονικοῦ ρεύματος, ποῦ μὲ τὴ βοήθεια τῶν ὑπολογιστῶν (computers) παρουσιάσθηκε ὀρμητικὸ μέσα στὶς δύο τελευταῖες δεκαετίες (ἰδίως ἀπὸ τὸ 1979) στὸν τομέα τῆς Φυσικῆς καὶ τῶν Μαθηματικῶν καὶ τείνει νὰ ἀποκτήσῃ διακλαδικὸν καὶ διεπιστημονικὸν χαρακτήρα, εἰσδύοντας ὄχι μόνον στὴν Βιολογία καὶ στὴν Ἰατρικὴ, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλα τὰ πεδία τοῦ ἐπιστητοῦ, ἀκόμη καὶ στὴ μελέτη τῶν οἰκονομικῶν, κοινωνιολογικῶν, ψυχολογικῶν καὶ ἱστορικοπολιτισμικῶν φαινομένων. Πρόκειται γιὰ τὴν «Φυσικὴ ἢ Θεωρία τοῦ χάους (Chaos)» καὶ γιὰ τὴν «Γεωμετρία τῶν fractals (τῆς φύσεως)⁶⁵», ποῦ βλέπουν τὸ μὲν «χάος»

65. Γιὰ τοὺς δύο αὐτοὺς νέους ἐπιστημονικοὺς κλάδους βλ. λεπτομερῶς στὰ ἐξῆς γενικώτερα δημοσιεύματα: Νικολάου Ἀρτεμιάδη, Ἡ Γεωμετρία τῶν Fractals-Ὁμιλία σὲ ἔκτακτη συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὴν 22α Νοεμβρίου 1988, Ἀνάτυπον ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 63 (1988), ἐν Ἀθήναις 1989, σσ. 479-499. Ilya Prigogine, From Being to Becoming, San Francisco 1980. — J. Hutchinson, Fractals and Self-similarity, in: Indiana University Journal of Mathematics 30 (1981), 713-747. — Benoit B. Mandelbrot, The Fractal Geometry of Nature, New York 1982 καὶ San Francisco 1986 (γερμ. μτφρ. Die fraktale Geometrie der Natur, Basel-Boston 1987. — Ian Stewart Les Fractals, Paris 1982. — D. Campbell — H. Rose (ἐκδ.), Order in Chaos, Amsterdam 1983. — Ralph Abraham-Christopher D. Shaw, Dynamics: the Geometry of Behaviour (τόμ. 1-4), Santa Cruz 1983.—Doing Physics with Computers, in: Physics today 36/5 (1983). — S. Grossmann, Chaos-Unordnung und Ordnung in nichtlinearen Systemen, in: Physikalische Blätter 39/6 (1983). — H. G. Schuster, Deterministic Chaos: An Introduction, Deerfield / Weinheim 1984. — Hao Bai-Lin, Chaos, Singapore 1984. — K. Falconer, The Geometry of Fractal sets, Cambridge (University) Press 1985. — H. O. Peitgen - P. H. Richter, The Beauty of Fractals, Berlin - Heidelberg - New York - London - Paris - Tokyo 1986. — J. M. T. Thompson - H. B. Stewart, Nonlinear Dynamics and Chaos, New York 1986. — Robert L. Devarey, An Introduction to Chaotic Dynamical Systems, Menlo Park 1986. — James Gleick, Chaos: Making a New Science, New York 1987· στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τὸ ἴδιο: Χάος-Μία νέα ἐπιστήμη, μτφρ. Μανώλη Κωνσταντινίδη, ἐκδόσεις «Κάτοπτρο», Ἀθήνα 1990. — M. Barnsley, Fractals Everywhere, New York 1988. — H. O. Peitgen - D. Saupe (ἐκδ.), The Science of Fractal Images, Heidelberg 1988.—J. Feder, Fractals, New York 1988. — Chaos und Fraktale, mit einer Einführung von Hartmut Jürgens, Heinz Otto und Dietmar Saupe, γερμ. ἐκδ. στὴ σειρά Spektrum der Wissenschaft von Scientific American, Heidelberg 1989. — Ian Stewart, Does God play Dice? Penguin Books 1990· στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τὸ ἴδιο: Παίζει ὁ Θεὸς ζάρια; Ἡ ἐπιστήμη τοῦ χάους, μτφρ. Κωνσταντίνου Σαμαρᾶ, ἐκδόσεις Κωσταράκη, Ἀθήνα, 1991. John Briggs -

τῆς ἐκ πρώτης ὄψεως ἀταξίας τῶν «τυχαίων», ἀλλὰ «στοχαστικῶν», φαινομένων καὶ συμβάντων, νὰ ἀναδύεται ἀπὸ μίαν λογικὴ τάξι, ποὺ τὰ θεμελιώνει καὶ τὰ συνδέει, τὴν δὲ τάξι αὐτὴ ν' ἀναπηδᾷ ἀπὸ τὸ «χάος». Ἀλλὰ τί ἀκριβῶς παρουσιάζουν οἱ νέοι αὐτοὶ κλάδοι τῆς ἐπιστήμης;

Γιὰ τὴ «θεωρία τοῦ χάους» ἡ πραγματικότης εἶναι στὴν ἐτυμολογικὴ κυριολεξία πραγματικότης. Ἔχει σχέσι μὲ τίς λέξεις «πρᾶγμα», «πράττειν». Εἶναι κάτι, ποὺ πράττει, ποὺ ἐνεργεῖ, ποὺ συνεχῶς πραγματώνεται, ποὺ βρίσκεται σὲ διαρκῆ καὶ ἀέναη κίνησι, κίνηση πυρηνικὴ, ἠλεκτρομαγνητικὴ, μηχανικὴ, χημικὴ, βιολογικὴ, ψυχολογικὴ, πνευματικὴ, κοινωνικὴ, ἱστορικὴ⁶⁶. Ἡ παντὸς εἶδους κίνησις αὐτὴ ὀδηγεῖ καὶ σὲ ποιοτικούς ἀκόμη μετασχηματισμούς καὶ σὲ ἀληθινὸ στρόβιλο μεταλλαγῶν καὶ ἀπροβλέπτων νέων πραγματικοτήτων⁶⁷.

Ἡ «θεωρία τοῦ χάους» εἶναι τὸ σημερινὸ τρίτο μεγάλο ρεῦμα στὴ Φυσικὴ τοῦ 20οῦ αἰῶνος, μετὰ τὴν Μικροφυσικὴ ἢ τὴν Φυσικὴ τῶν Κβάντα καὶ Κβαντομηχανικὴ καὶ μετὰ τὴ Θεωρίαν τῆς Σχετικότητος. Στὸ πρῶτο ἐκ τῶν δύο αὐτῶν ρευμάτων τονίζεται ἡ στατιστικὴ ὑφὴ τῶν νόμων τῆς φύσεως καὶ εἰσάγεται στὴν περιοχὴ τῆς Μικροφυσικῆς ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀπροσδιορίστου, συμφῶνως πρὸς τὴν ὁποία τὰ ἴδια αἴτια ὑπὸ ἴδιες πειραματικὲς συνθήκες μποροῦν νὰ συμπεριφερθοῦν κατὰ διαφορετικὸν τρόπον καὶ νὰ μὴ φέρουν ἀναγκαστικῶς τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα. Ἐπομένως βρισκόμαστε πολλὰς φορὲς μπροστὰ σὲ καινούριες ἀπρόβλεπτες πραγματικότητες. Ἡ θεωρία ἐξ ἄλλου τῆς Σχετικότητος μὲ διαισθητικὴ καὶ ἐνορατικὴ ματιὰ ἀντίκρουσε καὶ κατὰ κάποιον τρόπο ἀκτινογράφησε μαθηματικῶς τὴν δυναμικὴ δομὴ τῆς ὁλότητος τῶν περιοχῶν τοῦ μικροκόσμου, τοῦ μεσοκόσμου καὶ τοῦ μακροκόσμου· ἐνέταξε σὲ ὄλον ἐνδιευρυνόμενες, καθολικώτερες καὶ ὑπερκείμενες συναρτήσεις τὰ φυσικὰ φαινόμενα καὶ, ὑπερακοντίζοντας τὰ σχετικὰ δεδομένα τῆς κλασικῆς μηχανικῆς τῶν Γαλιλαίου, Νεύτωνος καὶ Λαπλάς, πλάτυνε σημαντικῶς τὸ ὀπτικὸ καὶ τὸ ἐρευνητικὸ πεδίο τῶν ἐπιστημόνων καὶ ἄνοιξε γι' αὐτοὺς καινούριες προοπτικές. Ἡ ἐξακρίβωσις τῆς σταθερότητος τῆς ταχύτητος τοῦ φωτὸς ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τὴν κατάστασι τῆς κινήσεως τῆς φωτεινῆς πηγῆς καὶ τοῦ παρατηρητοῦ· ἡ κατανόησις τῆς μάζας καὶ τῆς ἐνεργείας ὡς δύο ἐκφάνσεων τοῦ ἴδιου ἀγνώστου γενεσιουργοῦ ὄντικου ὑποστρώματος· ἡ ἀλληλεξάρτησις καὶ ὁ ἀλληλοπροσδιορισμὸς ἐπιταχύνσεως καὶ βαρύτητος· ἡ βεβαιότης γιὰ τὴν σχετικότητα

F. David Peat, *Turbulent Mirror*. Στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τὸ ἴδιο: Ὁ παραγμένος καθρέπτης, μτφρ. ἐκδόσεις «Κάτοπτρο», Ἀθήνα 1991 (Κριτικὴ ἀπὸ τὸν Δημοσθένη Κούρτοβικ, «Τὰ Νέα» 24 Ἀπριλ. 1991, σ. 39/7).

66. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τὰ ὄρια τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως* (Πρωτοκρινὸς λόγος), Ἀθήνα 1981, σσ. 8-9.

67. Αὐτόθι.

καὶ τὸν πλουραλισμὸ τῶν μετρήσεων τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν κινητικὴ κατάστασι τοῦ παρατηρητοῦ, ἀπὸ τὸ ἐπιλεγόμενον μέσα στὸν κόσμον κέντρο παρατηρήσεως, ἀπὸ τὸ σύστημα ἀναφορᾶς ἢ ὑπέρβασις τοῦ τρισδιάστατου συστήματος τῶν συντεταγμένων τῆς κλασικῆς Φυσικῆς ἀπ' τὸ τετραδιάστατο χωροχρονικὸ ἢ χρονοχωρικὸ Continuum, μέσα στὸ ὁποῖο ἡ λεγομένη Μεταγεωμετρία ἀντικαθιστᾷ τὴν εὐκλείδεια γεωμετρία — ὅλα αὐτὰ εἶναι μερικὲς ἀπ' τὶς νέες διαπιστώσεις, ποὺ ἔχουν ἐπιπτώσεις ὄχι μόνον στοὺς νέους προσανατολισμοὺς τῶν ἐπιστημῶν τῆς φύσεως, ἀλλὰ καὶ στὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ τόσο στὸν τομέα τῆς ὄντολογίας, τῆς Κοσμολογίας καὶ τῆς Μεταφυσικῆς, ὅσον καὶ στὸν τομέα τῆς Γνωσιολογίας⁶⁸.

Ἡ «Θεωρία τοῦ χάους» ὑπερφαλαγγίζει πολὺ περισσότερον τὰ ὅρια τῆς κλασικῆς μηχανικῆς, διότι ἐπεκτείνει τὴν διὰ τῶν ὑπολογιστῶν ἐνδελεχῆ μελέτη τῶν διαδικασιῶν τῆς ἀναπτύξεως τῶν ὑπὸ τοῦ H. Poincaré ἀνακαλυφθέντων «δυναμικῶν συστημάτων» τῆς φυσικῆς πραγματικότητος, δηλαδὴ τῶν συστημάτων, ποὺ δὲν εἶναι στατικά, ἀλλ' ἐξελίσσονται μέσα σὲ χρονικὲς συναρτήσεις (τὰ συστήματα τῆς ἀεροδυναμικῆς καὶ τῆς ὑδροδυναμικῆς ἢ κίνησις τῶν νεφῶν, τῶν νιφάδων τοῦ χιονιοῦ, τοῦ ρυακιοῦ, τοῦ χειμάρρου, τοῦ νεροῦ τῆς βρύσης· οἱ δίνες, οἱ στροβιλισμοὶ τῶν κυκλῶνων κ.τ.τ.). Οἱ διαδικασίαι τῶν συστημάτων αὐτῶν, ὅταν ἀπεικονίζονται μὲ μὴ γραμμικὲς ἐξισώσεις, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι προβλέψιμες, διότι τὰ συστήματα αὐτὰ ἀνήκουν στὴν ντετερμινιστικὴ σφαῖρα, παρὰ ταῦτα εἶναι «χαοτικὲς» καὶ μὴ προβλέψιμες, διότι ἡ «ἀνάδρασις» (feedback) ἀκόμη καὶ πολὺ μικρῶν συντελεστῶν μέσα στὶς διαδικασίαι αὐτὲς μπορεῖ νὰ ἔχη μακροσκοπικῶς — διαφορετικὰ ἀπὸ τυχὸν ἀναμενόμενα — «χαοτικὰ» ἀποτελέσματα. "Ἐτσι λ.χ. τὸ φτερούγισμα τῶν φτερῶν μιᾶς πεταλούδας στὸ Χόνγκ Κόνγκ μπορεῖ μέσα στὴν διαδικασίαι τῆς πορείας τῶν μετεωρολογικῶν φαινομένων νὰ δημιουργήσῃ καταιγίδα στὴν Νέα Ὑόρκη⁶⁹. «Τὸ φτερούγισμα μιᾶς πεταλούδας σήμερον προκαλεῖ μίαν ἐλαχίστην μεταβολὴν στὴν κατάστασι τῆς ἀτμοσφαιρας. Μετὰ τὴν πάροδο ὅμως κάποιου χρόνου αὐτό, ποὺ ἡ ἀτμόσφαιρα θὰ κάμῃ τελικὰ, διαφέρει ἀπὸ ἐκεῖνο, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ κάμῃ. Ἐτσι, μετὰ ἀπὸ ἓνα μῆνα, μιὰ ἀνεμοθύελλα, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἰσοπεδώσῃ τὴν ἀκτὴς τῆς Ἰνδονησίας, μπορεῖ νὰ μὴ συμβῆ τελικὰ. Ἡ μπορεῖ ἓνας τυφώνας, ποὺ δὲν ἐπρόκειτο νὰ συμβῆ, τελικὰ νὰ συμβῆ!»⁷⁰. Ἡ ἀπρόβλεπτη ἐξέλιξις αὐτὴ χαρακτηρίζεται ὡς «φαινόμενο τῆς πεταλούδας» (phenomenon of the butterfly), ἢ ὡς «ἐνέργεια

68. Ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 9-10.

69. John Briggs - F. David Peat, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 71.

70. Ian Stewart, Παίζει ὁ Θεὸς ζάρια; σ. 167.

(επίδρασις) τῆς πεταλούδας» (butterfly's effect) καὶ ἐπισημάνθηκε ἀπὸ τὸν Edward N. Lorenz⁷¹.

Ἄλλ' οἱ δημιουργούμενες μέσα σὲ φυσικὰ δυναμικὰ συστήματα ἀπρόβλεπτες «χαοτικὲς» καταστάσεις, ποὺ μέσα στὴ φύσι εἶναι μᾶλλον κανὼν καὶ ὄχι ἐξαιρέσεις, διέπονται ἀπὸ εὐρύτερη ὑποκείμενη ἢ ὑπερκείμενη τάξι, διότι ἔχουν «ὀλιστική» δομή. Ἔτσι, τὸ φαινομενικῶς ἐπουσιῶδες καὶ ἀσήμαντο εἶναι μέσα στὴν ὑπερκείμενη ὀλότητα, μὲ τὴν ὁποία συνδέεται ὀργανικῶς, οὐσιῶδες καὶ σημαντικό. Ὅλα μέσα στὴν φυσικὴ πραγματικότητα εἶναι δομικὰ στοιχεῖα ἐνὸς ὅλου, τὸ ὁποῖο ἐπίσης ἐντάσσεται σὲ εὐρύτερες «ὀλιστικὲς» συναρτήσεις. Τὰ ἐκ πρώτης ὄψεως τυχαῖα καὶ ἄσκοπα δομικὰ στοιχεῖα τῶν εὐρύτερων αὐτῶν ὀλοτήτων εἶναι τρόπον τινὰ δυναμικὲς ψηφίδες ἀποκαλυπτομένων ἀπὸ τοὺς ὑπολογιστὲς καὶ ἀπεικονιζομένων στὶς ὁθόνες τοὺς καλλιτεχνικῶν μωσαϊκῶν, τὰ ὁποῖα ὡς σύνολα ἔχουν ἐκπληκτικὴν ὁμορφιά, τὴν ὁποία καθιστοῦν φανερὴ οἱ φωτογραφίες τους, ποὺ ἔχουν δημοσιευθῆ σὲ θαυμάσιες ἀπὸ αἰσθητικὴ ἄποψι ἐκδόσεις ἢ ἔχουν παρουσιασθῆ σὲ ἐκθέσεις. Τὸ ἐκπληκτικώτερο εἶναι, ὅτι τὰ θαυμάσια αὐτὰ σύνολα τῶν δυναμικῶν συστημάτων, ἐνῶ εἶναι πολυπλοκά καὶ πολυδιάστατα μὲ διάφορες μεταβλητές, συνδυάζουν τὴν πολυπλοκότητα μὲ τὴν ἀπλότητα, διότι συντίθενται ἀπὸ ἀλλεπαλλήλως ταξιθετημένες ἀπλὲς σταθερὲς δομές, μὲ ἐπαναλαμβανομένη «αὐτο-ομοιότητα» (self-similarity) μέσα σὲ συναρτώμενες, μεγεθυνόμενες ἢ σμικρυνόμενες, μικροσκοπικὲς ἢ μακροσκοπικὲς κλίμακες. Τὸ ἀκόμη θαυμασιώτερο εἶναι, ὅτι ὁ Mitchell J. Feigenbaum ἐπεσήμανε «παγκόσμιες σταθερὲς» καὶ προέβαλε τὴν καθολικότητα καὶ παγκοσμιότητα (universality) τῆς «αὐτο-ομοιότητος» αὐτῆς, διότι αὐτὴ παρατηρεῖται σὲ παγκόσμια κλίμακα ἀνάμεσα σὲ διαφορετικὰ ὄντικα δυναμικὰ συστήματα, ποὺ μελετῶνται ἀπὸ διαφορετικὲς ἐπιστῆμες⁷². Γι' αὐτὸ γίνεται λόγος γιὰ «ντετερμινιστικὸ χάος» (deterministic Chaos), γιὰ «τάξι μέσα στὸ χάος» (Order in Chaos), ποὺ ἀποκαλύπτει τὴν «ιδέα τῆς κρυμμένης ἐνότητος καὶ τῆς κοινῆς στὸ βᾶθος χαρακτηριστικῆς μορφῆς στὴ φύσι»⁷³. Τὸ φαινόμενο τοῦ «χάους» θεωρεῖται τόσον τὸ αἰτιατὸ ἀποτέλεσμα, ὅσον καὶ τὸ γενεσιουργὸ αἷτιο μιᾶς προϋπαρχούσης ἢ ἀκολουθοῦσης σ' αὐτὸ δυναμικῆς τάξεως, ποὺ ἀποκαλύπτει ἀόρατη

71. Ἡ ὀνομασία τοῦ «φαινομένου τῆς πεταλούδας» προῆλθεν ἀπὸ ἄρθρο τοῦ Edward N. Lorenz, ὑπὸ τὸν τίτλο «Predictability: Does the Flap of a Butterfly's Wings in Brazil Set Off a Tornado in Texas?», ποὺ στὶς 29 Δεκ. 1979 στάλθηκε στὴν Οὐάσιγκτον στὸ ἐτήσιο συνέδριο τῆς Ἀμερικανικῆς Ἐνώσεως γιὰ τὴν Πρόοδο τῆς Ἐπιστήμης (James Gleick, Χάος - Μία νέα ἐπιστήμη, σ. 404).

72. Mitchell J. Feigenbaum, Quantitative Universality for a Class of Nonlinear Transformations, ἐν Journal of Statistical Physics 19 (1978) σσ. 25-52. James Gleick, ἔνθ' ἄνωτ., σσ. 207 ἔξ.

73. James Gleick, αὐτόθι, σ. 208.

ἐντελέχεια καὶ λογικὴ ὕψη, ἡ ὁποία συλλαμβάνεται ἀπὸ τὸ σύστοιχο ἀνθρώπινο λογικό, καθὼς ἐκείνη ὑλοποιεῖται καὶ αἰσθητοποιεῖται στὴν ὀθόνη τῶν ὑπολογιστῶν. «Στὴ μὴ γραμμικότητα (τῶν ἐξισώσεων μὲ ἐκθέτη) καὶ στὴν ἀνάδρασι βρίσκονται ὅλα τὰ ἀπαραίτητα ἐργαλεῖα, γιὰ νὰ κωδικοποιηθοῦν καὶ κατόπιν νὰ ἀποκαλυφθοῦν δομὲς πολὺ πλούσιες σὰν τὸν ἀνθρώπινο ἐγκέφαλο»⁷⁴. Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ λόγοι τοῦ Leo Kadanoff: «Τὸ καλύτερο, ποὺ μπορεῖ νὰ συμβῆ ὁ ἓνας ἐπιστήμονα, μὴ ἀνεπανάληπτη ἐμπειρία, εἶναι νὰ διαπιστώσῃ πὼς ἡ νοητικὴ κατασκευὴ τοῦ ἀντιστοιχεῖ ἀπολύτως ὁ αὐτὸ ποὺ γίνεται στὴ φύσι. Κάθε φορά, ποὺ συμβαίνει, εἶναι ἐντυπωσιακό. Ξαφνιαζέται κανεὶς, ὅταν διαπιστώνῃ πὼς μὴ κατασκευὴ τοῦ μυαλοῦ ὑπάρχει ὑλοποιημένη στὸν πραγματικὸ κόσμο. Εἶναι μεγάλο σὸκ καὶ μεγάλη χαρὰ»⁷⁵. Ἔτσι ἡ «Θεωρία τοῦ χάους» στὸ φαινομενικῶς τυχαῖο καὶ μὴ προβλέψιμο ἀναζητεῖ τὸ «στοχαστικὸ» (stochastic)⁷⁶, ποὺ —συμφώνως πρὸς τὴν ἐλληνικὴ ἔτυμολογία τῆς λέξεως— εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μὲ σκόπιμη σκόπευσι στρέφεται σὲ στόχους⁷⁷.

Ἡ λογικὴ ὕψη τῆς τάξεως, τὴν ὁποία ἀποκαλύπτει ἡ «Θεωρία τοῦ χάους», ἔγινε συνειδητὴ διὰ τῆς συνδέσεως τῆς νέας αὐτῆς θεωρίας μ' ἓνα καινούριο κλάδο τῶν Μαθηματικῶν, ποὺ ὀνομάζεται «Γεωμετρία τῶν fractals» (ἄγγλ. Fractal Geometry, γερμ. Fractale Geometrie). Τὴν Γεωμετρία αὐτὴ κατέστησαν γνωστὴ στὴν Ἑλλάδα τόσον τὸ 1988 σὲ ἔκτακτη συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν μὲ εἰδικὴ ὁμιλία τοῦ ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Νικόλαος Ἀρτεμιάδης⁷⁸, ὅσον καὶ στὴ συνέχεια εἰδικὰ κεφάλαια τῶν ξενογλώσσων βιβλίων περὶ τῆς «θεωρίας τοῦ χάους», ποὺ μεταφράσθησαν στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα⁷⁹. Fractals ὀνομάσθησαν ἀπὸ τὸν Benoit Mandelbrot⁸⁰ τὰ ἐκ πρώτης ὄψεως ἀπλᾶ δομικὰ στοιχεῖα, ποὺ συναπαρτίζουν τὰ πολύπλοκα σύνολα τῶν φυσικῶν δυναμικῶν συστημάτων. Ἡ λέξις fractal συνδέεται ἔτυμολογικῶς μὲ τὴ μετοχὴ fractus-a-um τοῦ ρήματος frangere (frango), ποὺ σημαίνει «κατάγνυμι», θραύω, σπάζω. Ἡ ἀκουστικὴ ὁμοιότης μὲ τὶς ὁμόρριζες ἀγγλικὲς λέξεις fracture καὶ fraction (= σπάζω, θραύω/τεμάχιο, θραῦσμα) ὠδήγησε στὴ χρῆσι τῆς λέξεως fractal, ποὺ εἶναι οὐσιαστικὸ καὶ ἐπίθετο⁸¹. Τὰ fractals εἶναι ἀκρι-

74. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 384.

75. Αὐτόθι, σ. 247.

76. Ian Stewart, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 30.

77. Αὐτόθι, σ. 72.

78. Νικόλαος Ἀρτεμιάδης, μν. ἔ.

79. Πρβλ. τὰ μνημονευθέντα ἔργα τῶν James Gleick, Ian Stewart, John Briggs καὶ F. David Peat.

80. B. B. Mandelbrot, μν. ἔ.

81. James Gleick, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 139. Κατὰ τὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Νικόλαο

βώς οι μικρογραφίες και δομικές ψηφίδες τών έκπληκτικῶν μωσαϊκῶν τών καλλιτεχνικῶν δυναμικῶν ὀλοτήτων τῆς φύσεως, πού ἀποκαλύπτουν νέες ὀλοένα και έκπληκτικώτερες δομές: δίνες, σπεῖρες, ἵπποκάμπους, σβώλους, μπουμπούκια, ἀνθοφοροῦντες κάκτους, λεπτά φίδια, κουλούρες, ἐντομοειδῆ σώματα, στροβιλιζόμενα φῶτα»⁸². Ἡ νέα «Γεωμετρία τῶν Fractals τῆς φύσεως», πού «ἔχει ἐφαρμογές και σὲ ἄλλες ἐπιστῆμες, ὅπως ἡ Ἀστρονομία, ἡ Φυσιολογία, ἡ Χημεία, ἡ Φυσικὴ κ.ἀ.»⁸³, ὑπερφαλαγγίζει τὰ σχήματα τῆς Εὐκλείδειου Γεωμετρίας (λ.χ. τρίγωνο, τετράγωνο, κύκλο, κῶνο, κύβο) και στρέφει τὴν προσοχὴ τῆς στὰ δυναμικὰ σχήματα, πού παρουσιάζουν λ.χ. τὰ σύννεφα, οἱ ἀστραπές, οἱ κορυφογραμμές, οἱ δαντελωτὲς ἀκρογιαλιές, οἱ νιφάδες τοῦ χιονιοῦ. Ἡ «Γεωμετρία τῶν Fractals», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσωμε τὴ γλῶσσα τῆς Αἰσθητικῆς, εἶναι σύστοιχη λιγώτερο πρὸς τὴν αἰσθητικὴ κατηγορία τῆς «κλασικῆς ὁμορφιάς»⁸⁴, πού συνδέεται κατὰ μέγα μέρος μετὴ συμμετρία τῶν Εὐκλείδειων σχημάτων, και περισσότερον πρὸς τὴν αἰσθητικὴ κατηγορία τοῦ «υπερόχου ἢ τοῦ ὑψηλοῦ», πού βιώνεται ὅταν βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ ἔργα τέχνης ἢ σὲ φυσικὰ φαινόμενα, πού δὲν ἔχουν κλασικὲς μορφές, διότι σ' αὐτὰ γίνεται ὑπέρβασις τῆς στατικότητος μετὰ δυναμικὲς μορφές (λ.χ. μιᾶς χιονοθύελλας, ἐνὸς καταρράκτη, μιᾶς ἀστραπῆς, κυμάτων πού ἀφρισμένα διαλύονται στοὺς βράχους τῆς ἀκρογιαλιᾶς)⁸⁵.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω γίνεται φανερό, ὅτι ἡ «Θεωρία τοῦ χάους» και ἡ «Γεωμετρία τῶν Fractals», πού βρίσκονται στὴν βρεφικὴ τους ἡλικία, ἀνοίγουν νέες κοσμοθεωριακὲς προοπτικὲς και προοικονομῶνται σημαντικὴν προώθησι τῆς φιλοσοφικῆς κατανοήσεως τοῦ νέου κοσμοειδώλου. Μέσα στὴν νέα εἰκόνα τοῦ κόσμου και αὐτὸ τὸ λεγόμενο «χάος» ἔχει «στοχαστικὴν» τελολογικὴ δομὴ και σὲ τελευταία ἀνάλυσι ἐνισχύει τὸν ἀπροκατάληπτο ἐρευνητὴ νὰ κάμῃ παραδεκτὴ τὴν «τελολογικὴ ἔνδειξι» τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Ἔτσι ἐξηγεῖται πῶς ἀπὸ ἐκπροσώπους ἢ μελετητὲς τῶν νέων αὐτῶν

⁸² Ἀρτεμιάδης, «μέχρι ἐξευρέσεως δοκίμου ἑλληνικοῦ ὄρου θὰ περιορισθοῦμε στὴ λέξι fractal» (μν. ἔ., σ. 481).

⁸² Ian Stewart, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 277.

⁸³ Νικολάου Ἀρτεμιάδης, ἐνθ' ἄνωτ.

⁸⁴ Johannes Hessen, Lehrbuch der Philosophie, τόμ. 2: Wertlehre, München 1949, σσ. 70, 231 ἐξ. E. Moutsopoulos, Intégration du classique dans une esthétique libérale, στὸ ἔργο «Actes du IVe Congrès International d'Esthétique, Athènes 1960, σσ. 104-106.

⁸⁵ E. Μουτσόπουλος, Αἰσθητικαὶ κατηγορίαι — Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἀξιολογίαν τοῦ αἰσθητικοῦ ἀντικειμένου, Ἀθήναι 1970, σσ. 28 ἐξ. E. Π. Παπανοῦτσου, Αἰσθητικὴ, Ἀθήνα, 1948, σσ. 269 ἐξ. Ευαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Τέχνη και Ἐλευθερία. Αἰσθητικὸ δοκίμιο, Ἀθήνα, 1976, σσ. 23-24. Nikolai Hartmann, Ästhetik, Berlin 1966, σσ. 363 ἐξ. Johannes Hessen, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 236-237.

ἐπιστημονικῶν κλάδων γίνεται λόγος γιὰ ὑπερκοσμία ἢ ἐξωκοσμία⁸⁶ «Τεραστία Νόησι»⁸⁷, ποὺ ἔχει «βαθεῖα σκέψι»⁸⁸ ἢ γιὰ τὸν Θεό, ποὺ —ὅπως θὰ τόνιζε καὶ ὁ Πλάτων ἢ ὁ Νεύτων— εἶναι γεωμέτρης καὶ ἔχει ἀπεριόριστη μαθηματικὴ ἱκανότητα⁸⁹.

Εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι ὅλα τὰ μεγάλα ρεύματα τῆς Φυσικῆς (τὸ κλασικό, τὸ κβαντομηχανικό, τὸ τῆς Σχετικότητος καὶ τὸ τοῦ «χάους») ἀφήνουν ἀνοικτὸν τὸν δρόμο στὴν πίστι στὸν Θεὸ καὶ στὴν «τεολογικὴ ἐνδειξι» τῆς ὑπάρξεώς του.

Παραεμβατικῶς σημειώνουμε, ὅτι στὰ πλαίσια τοῦ συνδυασμοῦ τῆς ἀταξίας τοῦ φαινομενικοῦ «χάους» μὲ τὴν «ὀλιστική» τάξι θὰ ἤμποροῦσαν νὰ ἀντιμετωπισθοῦν καὶ μερικὲς πτυχὲς τοῦ προβλήματος τῆς «Θεοδικίας». Ἐπίσης, ὡς συμπεραίνουν σὲ κοινὴ μελέτη τους οἱ ἀμερικανοὶ φυσικοὶ James P. Crutchfield, J. Doayne Farmer, Norman H. Packard καὶ Robert S. Shaw, στὴ σφαῖρα τῆς ἀνθρωπίνης πνευματικῆς δημιουργίας οἱ τυχὸν «χαοτικὲς» διαδικασίες τῆς συνδέονται μὲ τὴν ὑπαρξί «μηχανισμοῦ, ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἐλεύθερη θέλησι σ' ἓνα ντετερμινιστικὸ κόσμον»⁹⁰.

8. Συμπληρωματικὴ θεώρησις ἐνδείξεων τῆς ἀληθείας τῆς Θρησκείας.

Οἱ ἐνδείξεις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἀνοίγουν μὲν στοὺς καλοπίστους καὶ ἀπροκαταλήπτους τὸν δρόμο τῆς πίστεως στὸν Θεὸ ὡς Δημιουργό, ἀλλ' αὐτονοήτως δὲν μποροῦν νὰ παράσχουν βεβαιότητα γιὰ τὴν οὐσία καὶ τίς ἀπολυτρωτικὲς ἐνέργειες τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ. Ἡ παραδοχὴ ἢ ἡ ἀπόρριψις τοῦ μυστηρίου τῆς ἁγίας Τριάδος δὲν εἶναι ζήτημα λογικῆς ἀποδείξεως, ἀλλὰ θέμα προσωπικῆς ἐπιλογῆς καὶ πίστεως.

Ἀλλὰ στὴν Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας γίνεται καὶ συμπληρωματικὴ θεώρησις ἐνδείξεων τῆς ἀληθείας τῆς Θρησκείας, ποὺ ἐμμέσως ἐνισχύουν τὴν πίστι στὴν ὑπαρξί τοῦ Θεοῦ.

α') Ἡ ἱστορικὴ ἢ ἀνθρωπολογικὴ ἐνδείξι συμπεραίνει τὴν ἀλήθεια τῆς Θρησκείας ἐκ τῆς καθολικότητος αὐτῆς. Ἡ Θρησκεία ἔχει τίς ρίζες τῆς συμφυεῖς στὸ βάθος τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, εἶναι «ἰσῆλιξ τῶ

86. Πρβλ. James Gleick, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 38.

87. Ian Stewart, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 327.

88. Πρβλ. αὐτόθι.

89. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 21.

90. James P. Crutchfield - J. Doayne Farmer - Norman H. Packard - Robert S. Shaw, Chaos, ἐν: Scientific American, Dec. 1986, σσ. 39-49 καὶ σὲ γερμ. γλῶσσα στὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν Chaos und Fractale, σσ. 8-20.

ἀνθρώπων, διὰ τοῦτο καθολικὸν γεγονός»⁹¹. Τόσον οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, ὅσον καὶ οἱ νεώτεροι φιλόλογοι, γλωσσολόγοι, ἐθνολόγοι, ἀρχαιολόγοι καὶ περιηγητὰ διαπιστώνουν τὴν καθολικότητα τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος⁹². Κλασικὸ εἶναι τὸ γνωστὸ χωρίο τοῦ Πλουτάρχου: «Εὐροῖς δ' ἂν ἐπιῶν καὶ πόλεις ἀτειχίστους, ἀγραμμάτους, ἀβασιλεύτους, ἀχρημάτους, νομίσματος μὴ δεομένας, ἀπείρους θεάτρων καὶ γυμνασίων· ἀνιέρου δὲ πόλεως καὶ ἀθέου, μὴ χρωμένης εὐχαῖς, μηδὲ ὅρκους, μηδὲ μαντείαις, μηδὲ θυσίαις ἐπ' ἀγαθοῖς, μηδ' ἀποτροπαῖς κακῶν οὐδεὶς ἔστιν οὐδ' ἔσται θεατῆς. Ἄλλὰ πόλις ἂν μοι δοκῆ μᾶλλον ἐδάφους χωρὶς ἢ πολιτεία τῆς περὶ Θεῶν δόξης ἀναιρεθείσης παντάπασιν, σύστασιν λαβεῖν ἢ λαβοῦσα τηρησαῖν»⁹³.

Ὁ ἰσχυρισμὸς μερικῶν περιηγητῶν, ὅτι βρῆκαν λαοὺς, ποὺ δὲν ἔχουν Θρησκεία, ἀποδείχθηκε ὅτι εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπιπολαίας ἐρεύνης, ποὺ ἔγινε ὑπὸ τὸν φακὸ καὶ τὸ πρῖσμα τῆς εὐρωπαϊκῆς θρησκευτικότητος καὶ δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι πολλὰ φορὲς οἱ ἄγριοι εἶναι καχύποπτοι καὶ ζηλότυποι καὶ ἀποφεύγουν τὴν τέλεσιν τῶν ἱερῶν των πρὸ τῶν βεβήλων ὀφθαλμῶν τῶν ξένων, πρὸς τοὺς ὁποίους τρέφουν δυσπιστίαν· ἔχουν καὶ οἱ δυστυχεῖς αὐτοὶ τὸν πολύτιμον αὐτῶν μαργαρίτην, τὸν ὁποῖον δὲν ἐκθέτουν εἰς τὰ ὄμματα τοῦ πρώτου τυχόντος· ὅταν ἕμως σχετισθοῦν στενώτερον μετὰ τοῦ ξένου καὶ κατανικηθῆ ἢ πρὸς αὐτὸν δυσπιστία, τότε δὲν διστάζουν νὰ γνωρίσουν εἰς αὐτὸν τὰ μυστήρια των, τὰ ἱερά των»^{93α}. Ὁ δαρβινιστὴς Τάιλορ (Tyler), μετὰ πολὺχρονης ἐρευνῆς, μὲ κάθε εἰλικρίνεια εἶχεν ὁμολογήσει: «Βασιζόμενος ἐπὶ σπουδαίας συλλογῆς μαρτυριῶν, ὀφείλω νὰ παρατηρήσω, ὅτι ἡ πίστις εἰς ὑπερφυσικά ὄντα ὑπάρχει εἰς ὅλας τὰς ἀγριωτέρας φυλάς, μεθ' ὧν ἠδυνήθημεν νὰ ἔλθωμεν εἰς ἐπαφὴν τινα»⁹⁴.

Τὸ ἐκπληκτικώτερον εἶναι, ὅτι «ἡ ἀφετηρία τῆς ἀνθρωπίνης θρησκευτικότητος ὑπῆρξεν ἀποκλειστικὸς μονοθεϊσμὸς» καὶ ὅτι «εἰς λαοὺς ἀκραίων περιοχῶν τῆς ὑδρογείου, ὅτινες εἶναι ὑπολείμματα παμπάλαιατάτων λαῶν πρωτογονωτάτου ἀφετηριακοῦ πρωτοπολιτισμοῦ, διεπιστώθη ἐθνολογικῶς καὶ ἐβεβαιώθη θρησκευτικολογικῶς... αὐτοτελὴς καὶ ἐνδογενὴς πίστις εἰς ἓν ὕψιστον Ὄν, εἰς Ἐνα Ὑψιστον Θεόν, ἥτοι σαφὴς καὶ διαυγὴς μ ο ν ο θ ε ῖ σ μ ὁ ς... Ἡ διαπίστωσις αὕτη χαρακτηρίζεται ὡς »ἡ σπουδαιότητα ἀνακάλυψις τοῦ 20οῦ αἰῶνος« διὰ τὴν Ἐθνολογίαν, τὴν Θρησκευτικολογίαν, τὴν

91. Λεωνίδου Ἰωάν. Φιλιππίδου, Σύγχρονος θρησκευτικολογικῆς κινήσεως, ἐν Ἀθήναις 1952, σ. 4.

92. Κωνστ. Καλλινίκου, Τὰ θεμέλια τῆς πίστεως, Ἀλεξάνδρεια 1924, σ. 19.

93. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, Ἀπολογητικὴ, σ. 108.

93α. Δημ. Μπαλάνου, Αἱ θρησκείαι, Ἀθήναι 1931, σ. 4-5.

94. Ἰ. Σκαλτσούνη, Θρησκεία καὶ Ἐπιστήμη, Τεργέστη 1884, σ. 234.

Ἱστορίαν τοῦ πνεύματος καὶ τὴν Ἱστορίαν καθόλου τοῦ πολιτισμοῦ»⁹⁵.

Ἡ ὑπαρξίς μερικῶν ἀθέων δὲν μαρτυρεῖ τίποτε ἐναντίον τῆς καθολικότητος τῆς Θρησκείας. «Ὡς ἐν μὲν τῷ βασιλείῳ τῶν ἀλόγων ἢ ὑπαρξίς ἀκέρων βοῶν, ἀπτέρων ὀρνίθων καὶ ἀθύμων λεόντων, ἐν δὲ τῷ τῶν λογικῶν ἢ ὑπαρξίς ἡλίθιων καὶ ἐκτρωμάτων παντοίων ἀποδεικνύουν ἔτι μᾶλλον τὴν καθολικὴν φυσιολογικὴν δεοντολογίαν, οὕτω καὶ οἱ εὐάριθμοι πραγματικοὶ ἄθεοι ἀποτελοῦν ἐκτροπὰς τῆς φυσικῆς τάσεως καὶ στροφῆς τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς πρὸς τὸν Θεόν, ἀναλόγου πρὸς τὴν τοῦ ἡλιάνθου στροφῆς πρὸς τὸν ἥλιον καὶ τῆς μαγνητικῆς βελόνης πρὸς τὸν βορρᾶν»⁹⁶.

Εἶναι τόσοσιν μεγάλη ἡ θρησκευτικὴ ὁρμὴ μέσα στὸν ἄνθρωπο, ὥστε καὶ οἱ ἄθεοι δημιουργοῦν ὑποκατάστατα τῆς Θρησκείας. "Ἐτσι «εἰς τὸν κενὸν θρόνον τοῦ Θεοῦ ἀναβιβάζονται τὰ εἰδῶλα, ὁ χρυσοῦς μόσχος, τὸ κράτος, ἡ ἐπιστήμη, ἡ τεχνικὴ, ἡ εἰμαρμένη, ἡ μαγεία, ἡ φύσις, ὁ ἐλεύθερος ἔρωσ»⁹⁷. Τὸ ὅτι ἡ στροφή πρὸς τὸ Ὑπερβατικὸν (τὸ Transzendieren) ἀνήκει στὴ φύσι τοῦ ἀνθρώπου, ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι πλεῖστοι, ἐνῶ θεωρητικῶς ἀρνοῦνται τὴν ὑπερβατικὴν πραγματικότητα, στὴν πρᾶξι στρέφονται ὀλοφύχως πρὸς αὐτήν. «Ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ διαφοροτικὰ παρὰ νὰ δέχεται καὶ καταφάσκη ἓνα Ἀπόλυτο»⁹⁸. «Ἡ ἀνθρωπίνη πνευματικὴ κατασκευὴ, τονίζει ὁ Jaspers, εἶναι τέτοια ὥστε τὸ Ἀπόλυτο εἶναι τρόπον τινὰ ἓνας τόπος, στὸν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος ἀπαραιτήτως καὶ ἀναποφεύκτως πρέπει νὰ τοποθετήσῃ κάτι, ἔστω καὶ ἐὰν αὐτὸ εἶναι τὸ Μηδὲν ἢ ἡ ἀποψις, ὅτι τίποτε Ἀπόλυτο δὲν ὑπάρχει. Ὁρθῶς ἔχει λεχθῆ γιὰ φανατικοὺς ἀθέους, ὅτι αὐτοὶ προσκυνοῦν τὴν ἄρνησι τοῦ Θεοῦ»⁹⁹. Κλασικὸ παράδειγμα σχετικῶς εἶναι ὁ Nietzsche, τοῦ ὁποῖου τὸ ἔργο μελετήθηκε πολὺ ἀπὸ τὸν Jaspers, ὁ ὁποῖος ἀνακάλυψε σ' αὐτὸ λαθάνουσες μεταφυσικὲς τάσεις καὶ θρησκευτικὲς νοσταλγίες. «Ἐνῶ ἡ κυριαρχοῦσα θεμελιώδης κατεύθυνσις στὴ σκέψι τοῦ Nietzsche εἶναι νὰ φθάσωμε μόνοι, μὲ τίς ἰδικές μας δυνάμεις καὶ χωρὶς τὸν Θεό, στὴν ὑψίστη ἀνύψωσι τοῦ ἀνθρώπου, ἐν τούτοις στὴν πραγματικότητα, ἀκουσίως καὶ ἀσυνειδήτως, ὅσον τὸ δυνατόν ἐντονώτερον δεικνύεται σ' αὐτόν, ὅτι ἡ πεπερασμένη ὑπαρξίς (Dasein) τοῦ ἀνθρώπου, χωρὶς τὸ Ὑπερβατικόν, δὲν ἠμπορεῖ νὰ τελειωθῇ. Ἡ ἄρνησις τοῦ Ὑπερβατικοῦ συντελεῖ, ὥστε αὐτὸ πάλιν νὰ ἀναφαίνεται σὲ νοθευμένα ὑποκατάστατα (Ersatzbildungen)...»¹⁰⁰.

95. Λεωνίδου Ἰωάν. Φιλιππίδου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 7-8.

96. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 112.

97. Ν. Ἰ. Λούβαρι, Μεταξὺ δύο κόσμων, Ἀθῆναι 1949, σ. 61.

98. Karl Jaspers, Einführung in die Philosophie, München 1953, σ. 78.

99. Karl Jaspers, Psychologie der Weltanschauungen, Berlin 1925, σσ. 184 ἐξ.

100. Karl Jaspers, Nietzsche. Eine Einführung in das Verständnis seines Philosophierens, Berlin-Leipzig 1936, σ. 380.

Τέτοια ὑποκατάστατα εἶναι στὸν Nietzsche ἡ «αἰωνία ἐπιστροφή», ἡ «θέλησις πρὸς δύναμιν», ὁ «Ἵπεράνθρωπος»¹⁰¹. «Τὸ περιεχόμενο τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν, ἐφ' ὅσον δὲν πρέπει νὰ συγγέεται μὲ κανένα ἄλλο ἐνδοκοσμικὸ ἀντικείμενο, μεταβάλλεται πραγματικῶς σ' ἓνα ὑπερβατικὸ, ἀλλὰ στὴ γλῶσσα ἀπολυτοποιηθέντων ἐνδοκοσμικῶν πραγμάτων»¹⁰². Ἡ ἀθεΐα τοῦ Nietzsche καὶ ἡ διδασκαλία του γιὰ τὸν «Ἀντίχριστο» δὲν εἶναι μονοσήμαντη σαφῆς ἀρνητικὴ διδασκαλία. Ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὸς βεβαιώνει, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι νεκρὸς, εἶναι ἔκφρασις βαθυτάτου ἐσωτερικοῦ κλονισμοῦ. Παρὰ τὸν σφοδρὸ ἀγῶνά του ἐναντίον τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὁ Nietzsche δὲν εἶναι ἀποξενωμένος ἀπὸ τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα, διότι «ἡ ἐχθρότης τοῦ Nietzsche ἐναντίον τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι ἀχώριστη ἀπὸ τὸν πραγματικὸ σύνδεσμο (Bindung) αὐτοῦ μὲ τὸν Χριστιανισμὸ ὡς αἵτημα»¹⁰³. «Ὅλα αὐτά, κατὰ τὸν Jaspers, ἀποδεικνύουν, ὅτι «ὁ Nietzsche, ὅταν ἀπορρίπτει τὴν πίστι στὸν Θεὸ καὶ προβάλλει ἐνδοκοσμικὰ ὑποκατάστατα, στὴν πραγματικότητα ὀρμᾷ σταθερῶς πρὸς τὸ Ἵπερβατικὸ. Ἡ μηδενιστικὴ στάσις ἀπέναντι στὸ Ἵπερφυσικὸ δὲν φέρει τὴ γαλήνη στὸ εἶναι. Ἡ ἀθεΐα τοῦ Nietzsche εἶναι ἡ αὐξανομένη ἀνησυχία μιᾶς ἀναζητήσεως τοῦ Θεοῦ, ποῦ ἴσως δὲν κατανοεῖ πλέον τὸν ἑαυτὸν της»¹⁰⁴. «Ὅλα αὐτὰ ἐξηγοῦν γιατί ὁ Nietzsche, ποῦ διακήρυξε πῶς «ὁ Θεὸς ἀπέθανε», ξεσπᾷ στὴν περιπαθῆ προσευχή:

«ὦ! Ἔλα πίσω μέσα μου,
 ἄγνωστέ μου Θεέ,
 ποῦ εἶσαι ὁ πόνος μου
 κ' ἡ ἐσχάτη εὐτυχία μου!»¹⁰⁵.

Ἐνάλογα ἰσχύουν γιὰ τὴν —ἠττηθεῖσα στὶς πρώην κομμουνιστικὲς χώρες— ἀθεΐα τοῦ Karl Marx, στὸν διαλεκτικὸ καὶ ἱστορικὸ «ὕλισμό» τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει horror vacui¹⁰⁶, ἡ φρίκη τοῦ κενοῦ καὶ ἡ τάσις τῆς ἀντικαταστάσεως τῶν θρησκευτικῶν ἐννοιῶν καὶ βιβλικῶν κατηγοριῶν σκέψεως μὲ

101. Ν. Ἰ. Λοὺβερι, *Μεταξὺ δύο κόσμων*, Ἀθήναι 1949, σσ. 14 ἐξ. Johannes Hessen, *Religionsphilosophie*, τόμ. 2: *System der Religionsphilosophie*, München-Basel 1955, σ. 274.

102. Karl Jaspers, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 381.

103. Karl Jaspers, *Nietzsche und das Christentum*, Hammeln, σ. 9.

104. Karl Jaspers, *Nietzsche. Eine Einführung in das Verständnis seines Philosophierens*, σσ. 385 ἐξ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας τοῦ Karl Jaspers, ἐν *Θεσσαλονίκη* 1963, σσ. 12-14.

105. Johannes Hessen, *Existenzphilosophie*, Essen 1948, σ. 27. Ernst Bertam, *Nietzsche*, Berlin 1919, σ. 9. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας τοῦ Κάρλ Μάρξ, Ἀθήνα, 1984, σ. 79.

106. Walter Bienert, *Der überholte Marx*, Stuttgart 1975, σ. 299.

ἐνδοκοσμικὰ νοησιαρχικὰ εἶδωλα. Ἔτσι ἀντικαθίσταται τὸ γνήσιο θρησκευτικὸ βίωμα ἀπ' τὴν ἰδεολογία τῆς ἀθειστικῆς Θρησκείας¹⁰⁷. ὁ ἀποκαλυφθεὶς ὡς Κύριος τῆς Ἱστορίας Παντοδύναμος Προσωπικὸς Θεὸς ἀπὸ τὸ νοητικὸ κατασκευάσμα τοῦ παντοδυνάμου διαλεκτικοῦ νόμου τῆς ντετερμινιστικῆς ἐξελιξέως τῆς Ἱστορίας, ἡ ὁποία ὡς «φυσικοϊστορικὸ προτσές» γίνεται «μὲ σιδερένια ἀναγκαιότητα» ὑπὸ τὴν κινήτρια δύναμι τῆς Οἰκονομίας¹⁰⁸.

β') Ἡ ψυχιατρικὴ ἐνδείξεις τῆς ἀληθείας τῆς Θρησκείας στηρίζεται στὴν σπουδαιότητα, τὴν ὁποία ἔχει ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ γιὰ τὴν ψυχικὴ καθ' ὅλου ὑγεία καὶ ἰσορροπία. Τοῦτο ἰδιαιτέρως ἔχει τονισθῆ ἀπὸ τὸν μεγάλο ἐλβετὸ ψυχίατρο, ψυχοθεραπευτὴ καὶ ἐκπρόσωπο τῆς «ψυχολογίας τοῦ βάθους» Carl Gustav Jung. Κατὰ τὸν Γιουνγκ τὸ ἀνθρώπινο ἀσυνείδητο περιέχει τοὺς «ἀρχετύπους» ἰδανικοὺς τύπους, τὰ ἀξιολογικὰ αἰτήματα, τὶς εὐγενεῖς τάσεις τῆς ἀνθρωπίνης φυλῆς, τὰ ἀνθρώπινα ἰδεώδη καὶ ἰδανικά¹⁰⁹. Ὅλα αὐτὰ ἐνοποιοῦνται ἀπὸ ἓνα κοινὸ στοιχεῖο. Αὐτὸ εἶναι ὁ βαθὺς πόθος, ὁ νόστος μιᾶς εὐτυχίας, ποὺ ἔχει χαθῆ γιὰ τὸν ἄνθρωπο στὸ παρελθόν. Ἡ νοσταλγία γιὰ τὴν ἐπανεύρεσι τοῦ «χαμένου παραδείσου» ἱκανοποιεῖται μόνον ἀπὸ τὴ Θρησκεία, ποὺ συνενώνει καὶ ἐνεργοποιεῖ συνειδητῶς τοὺς ἀρχετύπους». Χωρὶς τὴ συνειδητὴ αὐτὴ ἐνεργοποίησί τους ὑπὸ τὴν συντονιστικὴ ὤθησι τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ πραγματώσωμε τὴ διαδικασία πορείας πρὸς τὴν Individuation, τὴν πηδαλιούχησι τῆς πλεύσεως πρὸς τὴν Individualität (Individuality), πρὸς τὴν Subjektivität (Subjectivity), πρὸς τὸ Selbst, πρὸς τὸν αὐθεντικὸν ἑαυτὸν μας, πρὸς τὴν αὐτοανεύρεσι καὶ αὐτοπραγμάτωσι, πρὸς τὴν πληρότητα καὶ τελειότητα τῆς οὐσίας μας, πρὸς τὴν ὀρίμανσι τῆς ἀτομικότητός μας, πρὸς τὴν πραγμάτωσι τοῦ νοήματος τῆς ὑπάρξεώς μας, πρὸς τὴν ἐνεργοποίησι τοῦ προσώπου, ποὺ στρέφει τὸ Ἐγὼ πρὸ τὸ Σὺ τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐπίσχεσις καὶ παρακώλυσις τῆς

107. Ὁ Μαρξισμὸς «γίνεται ὁ ἴδιος Θρησκεία, ἔστω καὶ ὡς ὑποκατάστατο τῆς Θρησκείας» (Ἰωάννου Ν. Θεοδωρακοπούλου, Σύστημα Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1965, σ. 141). Βλ. καὶ Νικολάου Π. Βασιλειάδη, Τὸ λυκόφως τοῦ Μαρξισμοῦ, Ἀθῆναι 1948, σσ. 93 ἐξ. Serge Boulgakov, Karl Marx comme type religieux, μτφρ. T. Maillard καὶ M. Aruffo-Romensky, περ. Istina, τεῦχος Ἀπρ.-Ἰουν. 1982, σσ. 137-162.

108. Karl Marx, Das Kapital I (1867) ἐν: Karl Marx καὶ Friedrich Engels, Werke, Berlin 1956-1968, τόμ. 23, σσ. 12-16. Στὴν ἐλληνικὴ βλ. Κάρλ Μάρξ, Τὸ Κεφάλαιο-Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, τόμ. Α', βιβλ. I, μτφρ. Παναγιώτη Μαυρομάτη, Ἀθῆνα 1978, σσ. 12 καὶ 16.

109. Περισσότερα σχετικῶς βλ. στὰ ἐξῆς: C. G. Jung, Über die Archetypen des kollektiven Unbewussten, Eranos-Jahrbuch 1934. Τοῦ Ἰδίου, Über die Psychologie des Unbewussten, 1948. J. Jacobi, Komplex, Archetypus, Symbol in der Psychologie C. G. Jungs, Zürich 1957.

πορείας και τῆς πηδαλιουχίσεως αὐτῆς πρὸς ἐνεργοποίησι καὶ ἀξιοποίησι τῶν «ἀρχετύπων» ὀδηγεῖ, κατὰ τὸν Jung, στὶς ψυχονευρώσεις. Καὶ κανεὶς δὲν θεραπεύεται ἀπὸ αὐτές, ἐὰν δὲν ἄρη τὴν ἐπίσχεσι καὶ παρακώλυσι αὐτή. Ἡ συρρίκνωσις λοιπὸν ἢ ἡ νέκρωσις τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως, γεγονὸς ποὺ σημαίνει ἄρνησι θεοσδότου ἐνοποιοῦ κέντρου τῶν «ἀρχετύπων» τῆς ψυχῆς, εἰσάγει εἰς μίαν διαδικασίαν ὑπαρξιακοῦ ἐκφυλισμοῦ καὶ ἀνοίγει τὸν δρόμον πρὸς τὴν ψυχονεύρωσι, πρὸς τὴν ἀλλοτρίωσι, πρὸς τὴν ἀνεστιότητα, πρὸς τὸ ὑπαρξιακὸ ξερίζωμα, πρὸς τὴν ἀποξένωσι ἀπὸ τὸν αὐθεντικὸ ἐαυτὸν μας, πρὸς τὸ ἀνικανοποίητο κενὸ τῆς μοναξιᾶς, πρὸς τὸ ναυάγιο τῆς ὁλοκληρώσεως τῆς προσωπικότητός μας¹¹⁰.

Ἐπομένως, κατὰ τὸν Γιούνγκ, εἶναι τόσον συνυφασμένη μὲ τὴν ψυχὴ ἢ ροπή τῆς πρὸς τὸ θεῖο καὶ τὴν αἰωνιότητα, ὥστε, ὡς πιστοποιεῖ ἡ πλουσία ψυχιατρικὴ ἐμπειρία του, ἡ κυρία αἰτία τῆς νευρώσεως τῶν ἐνηλίκων εἶναι ἡ ἔλλειψις θρησκευτικότητος ἐν γένει καὶ ἰδίως ἡ ἐκ τῆς συνειδήσεως ἀπόθθισις τῆς ἰδέας τῆς ἀθανασίας. «Ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀσθενεῖς πελάτες μου, λέγει, ... δὲν ὑπάρχει οὔτε ἓνας, τοῦ ὁποῖου τὸ τελικὸ πρόβλημα δὲν εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς θρησκευτικῆς του διαθέσεως. Ναί, ὁ καθένας στὸ τέλος νοσεῖ, ἐπειδὴ ἔχει χάσει ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖο ζωτικὲς θρησκευτικὲς σὲ κάθε ἐποχὴ ἔδιναν στοὺς πιστοὺς των, καὶ κανένας δὲν ἔχει πράγματι ἰαθῆ, ἐὰν δὲν ἀποκτήσῃ ἐκ νέου τὴ θρησκευτικότητά του»¹¹¹. Γι' αὐτὸ ὁ Γιούνγκ πρὸς τίς ἑκατοντάδες τῶν νευρωτικῶν, ποὺ ἀπὸ ὄλην τὴν οἰκουμένη κατέφευγαν σ' αὐτὸν γιὰ νὰ θεραπευθοῦν, ἔλεγε τὰ ἐξῆς: «Ἡ περὶ Θεοῦ εἰκὼν σας... εἶναι ἀτροφικὴ, ἐπομένως κατὰ κάποιον τρόπο εἶναι ἑξαλλη ἢ θρησκευτικὴ λειτουργία τῆς ψυχῆς σας»¹¹².

γ') Ἡ γνωσιολογικὴ ἢ γνωσιοθεωρητικὴ θεμελίωσις τῆς ἀληθείας τῆς Θρησκείας τονίζει, ὅτι ἡ θρησκευτικὴ ἐμπειρία καὶ τὸ θρησκευτικὸ βίωμα εἶναι γνησία καὶ ἀξιοπίστη πηγὴ γνώσεως, διότι ὁμοιάζει εἰδολογικῶς πρὸς τὰ λοιπὰ εἶδη τῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας καὶ γνώσεως, δηλαδὴ ἀφ' ἐνὸς πρὸς τὴν ἐμπειρία καὶ τὴν ἄμεση βίωσι τῆς καθ' ὅλου πραγματικότητος καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς τὴν ἀξιολογικὴ ἐμπειρία¹¹³.

110. C. G. Jung, Die Beziehungen zwischen dem Ich und dem Unbewussten, Zürich 1966. J. Jacobi, Der Weg zur Individuation, 1965. J. Goldranner, Individuation, 1966.

111. C. G. Jung, Die Beziehungen der Psychotherapie zur Seelsorge, 1932, σ. 12.

112. Σπ. Καλλιὰφα, Τὸ περὶ ψυχῆς πρόβλημα, Ἀθήναι 1958, σ. 67. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Τὸ ἔργο τοῦ C. G. Jung ἀπὸ χριστιανικῆ σκοπιᾶ (Ἐξ ἀφορμῆς συμπληρώσεως 30 ἐτῶν ἀπὸ τὸν θάνατό του), Ἀθήνα 1991, σσ. 5-13.

113. Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ὁ ἅγιος Αὐγουστῖνος καὶ ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας, Ἀθήναι 1955, σσ. 16 ἐξ.

Ἡ εἰδολογικὴ αὐτὴ ὁμοιότης ἔγκειται ἀφ' ἑνὸς στὸν διαισθητικὸ καὶ παθητικὸ κάπως χαρακτῆρα τῆς ἐμπειρίας καὶ τοῦ βιώματος καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴν ἄμεση βεβαιότητά του. Ἡ ὁμοιότης αὐτὴ ἐγγυᾶται, ὅτι, ὅπως στὴν ἄμεση ἐμπειρία τῆς καθ' ὅλου πραγματικότητας καὶ στὴν ἀξιολογικὴ ἐμπειρία, ἔτσι καὶ στὸ θρησκευτικὸ βίωμα καὶ στὴν θρησκευτικὴ ἐμπειρία, πρόκειται γιὰ γνησία γνῶσι καὶ σύλληψι ἑνὸς πραγματικοῦ ἀντικειμένου¹¹⁴.

δ') Ἡ μεταφυσικὴ θεμελίωσις τῆς ἀληθείας τῆς Θρησκείας δὲν περιορίζεται μόνον στὴν ἀναζήτησι τῆς πρώτης αἰτίας τοῦ πραγματικοῦ κόσμου, ἀλλ' ἀναζητεῖ καὶ τὸ ἔσχατο θεμέλιο τοῦ ἰδεατοῦ κόσμου¹¹⁵. Ἄς θυμηθοῦμε τὴ διδασκαλίαν τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου, ἡ ὁποία ἐκ τῶν αἰωνίων καὶ ἀμεταβλήτων ἐπὶ μέρους ἀληθειῶν τῆς Λογικῆς, τῶν Μαθηματικῶν, τῆς Ἡθικῆς καὶ τῆς Αἰσθητικῆς ἀνάγεται στὴν πηγὴ τους, στὸν Θεό¹¹⁶.

ε') Ἡ ἀξιολογικὴ ἐνδείξις ἀνάγει ὅλες τὶς ἀξίες στὸν Θεό, πού δὲν εἶναι μόνον τὸ Ens a se καὶ τὸ Ens realissimum, ἀλλὰ καὶ τὸ «Ἵψιστον Ἀγαθόν», τὸ Summum Bonum, ἡ «ἀξία τῶν ἀξιών» (Valor valorum), ὅπως ἔλεγεν ὁ Νικόλαος Cusanus (1401-1464)¹¹⁷. Κατὰ τὸν Max Scheler, «ὅλες οἱ δυνατὲς ἀξίες θεμελιώνονται πάνω στὴν ἀξία ἑνὸς ἀπείρου προσωπικοῦ πνεύματος καὶ πάνω στὸν κόσμον τῶν ἀξιών, πού ἴσταται μπροστά του»¹¹⁸. Οἱ ἀξίες εἶναι τρόπον τινὰ «ἀνταύγειες τῶν μαρμαρυγῶν» καὶ «ἀπειροπληθεῖς κατὰ τὸν χρωματισμὸν διαθλάσεις τοῦ αἰωνίου φωτὸς» τοῦ Θεοῦ¹¹⁹.

9. Ἐπιλεγόμενα.

Εἶναι φανερόν, ὅτι ὅλες οἱ ἐνδείξεις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀληθείας τῆς Θρησκείας, ἀν καὶ στηρίζονται σὲ ἐπιστημονικὲς διαπιστώσεις, δὲν ἔχουν αὐστηρὸν ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα, διότι σὲ διαφορετικὴν περιπτώσει ἡ πίστις δὲν θὰ ἦταν ἐλευθέρα πρᾶξις καὶ ἐπιλογὴ τῆς βουλήσεως καὶ

114. J o h. H e s s e n, Religionsphilosophie, τόμ. 2, σσ. 334-338.

115. Αὐτόθι, σσ. 344-357.

116. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 27 ἔξ.

117. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, Ἡ τριάς τῶν ὑψίστων ἀξιών τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς σκοπιᾶς, Ἀθῆναι 1946, σ. 11. A u g u s t B r u n n e r, Die Grundfragen der Philosophie, Freiburg im Br. 1933, σσ. 78-79. A l e x a n d e r W i l l w o l l, Seele und Geist — Ein Aufbau der Psychologie, Freiburg 1953, σ. 143.

118. M a x S c h e l e r, Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik, mit besonderer Berücksichtigung der Ethik I. Kants, 1954, σσ. 92 ἔξ.

119. Ν. Ἰ. Λοῦβαρι, Νοσταλγικαὶ περιπλανήσεις, Ἀθῆναι 1937, σ. 68.

δὲν θὰ εἶχε καμιά ἀξία¹²⁰. Ἄλλ' ὅποιος πιστεύει στὴν ὑπαρξί τοῦ Θεοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ βεβαιωθῆ, ὅτι ἡ πίστις του μπορεῖ νὰ δικαιωθῆ λογικῶς. Τὸ παράδειγμα τῆς διδασκαλίας τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας πείθει, ὅτι οἱ ἐνδείξεις, ποὺ ἀναφέραμε, «χωροῦσι κατὰ τρόπον σκέψεως ὀδηγοῦντα εἰς βεβαίαις κρίσεις διὰ μέσου τῆς ἀναγκαίας συσχετίσεως μεταξὺ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἔργων αὐτοῦ καὶ προσπορίζουν εἰς τὸν πιστεύοντα βεβαιότητα» καὶ βιωματικῶς θεμελιωμένην γνῶσιν, ἡ ὁποία εἶναι «καθαρά καὶ ἀληθῆς καὶ πλήρως ἀνταποκρινόμενη εἰς τὰς πνευματικὰς ἀνάγκας καὶ εἰς τὰς ἀνωτέρας ἐφέσεις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς»¹²¹. «Ὅλες οἱ ἐνδείξεις, ἁπομυθὸν λαμβανόμεναι, ἀποτελοῦν ἀξιολογώτατον σύστημα ἐνδείξεων, δυναμένων νὰ πείσουν τὸν ἄνθρωπον, ὅτι ἡ πίστις αὐτοῦ εἰς τὴν ὑπαρξί τοῦ Θεοῦ οὐ μόνον δὲν ἀντιφάσκει εἰς τὸν νοῦν καὶ τὴν συνείδησιν αὐτοῦ, ἀλλὰ τούναντίον ἀποτελεῖ λογικὸν καὶ ἠθικὸν αἴτημα αὐτῶν»¹²². Αὐτὲς «παριστῶσι τοὺς ἀποχρῶντας λόγους τῆς πεποιθήσεως ἡμῶν περὶ τῆς ὑπάρξεως» τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἐφ' ὅσον ἡ Θρησκεία συνδέεται μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ποιικιλία τῶν ἐνδείξεων τούτων ὀφείλεται στὸ πολυμερές καὶ πολυδιάστατον τῆς πνευματικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου¹²³.

Οἱ ἐνδείξεις ἀποκτοῦν μεγαλύτερη σημασία, ὅταν ἔρχονται πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς αὐτοθεμελίωσεως τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, ἡ ὁποία στηρίζεται πάνω στὴν ἄμεση βεβαιότητα τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. «Ὅσοι ἀπορρίπτουν τὴν βεβαιότητα αὐτή, παραγνωρίζουν τὴν πηγὴ γνώσεως, ποὺ ὑπάρχει στὸ ἄμεσο βίωμα, ἀγνοοῦν τὴν ἄμεση ἐπαφή, τὴ διαίσθησι καὶ τὴν «ἐνόρασιν ὡς πηγὴν βεβαιότητος καὶ εἶναι ἄμοιροι τοῦ βιώματος ἐκείνου, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ αὐτοθεμελίωσιν τῆς θρησκείας, ἀκριβῶς ὅπως τὸ αἰσθητικὸν καὶ ἠθικὸν βίωμα σημαίνει γνῶσιν τοῦ κόσμου τῶν αἰσθητικῶν καὶ ἠθικῶν ἀξιῶν καὶ αὐτοθεμελίωσιν αὐτοῦ»¹²⁴. Βεβαίως ἡ ἄμεση αὐτὴ ἐπαφὴ γίνεται στὸν κόσμον τοῦτο κατὰ τρόπον πολὺ ἀτελεῖ, ἀλλὰ πάντως δημιουργεῖ βεβαιότητα, ἀνάλογη πρὸς τὴν βεβαιότητα εἴτε τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ γιὰ τὴν γνῶσιν τῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν καὶ τὴ θέα

120. K. A d a m, Glaube und Glaubenswissenschaft im Katholizismus, Rottenburg 1922, σ. 85.

121. Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλα, Δογματικὴ τῆς Ὁρθόδοξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τόμ. 1, Ἀθήναι 1959, σ. 157.

122. Ἰ. Ν. Καρμίρη, Δογματικὴ, ἐκδ. Φ. Θ. Σ., Ἀθήναι 1954, σ. 62.

123. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, Ἀπολογητικὴ, σσ. 71 καὶ 81. Ευαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Κριτικὴ εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων Θρησκείας καὶ Γνώσεως, Ἀθήναι, 1955, σσ. 102-103.

124. Ν. Ἰ. Λούβαρι, Χριστιανικὴ περὶ κόσμου καὶ βίου θεωρία καὶ σχέσις πρὸς τοὺς καθόλου κοσμοθεωριακοὺς τύπους, στὴν «Ἐπιστημονικὴν Ἐπετηρίδα τῆς Παντείου Σχολῆς» ἔτος 1952-1953, σ. 178.

τοῦ θαβωρείου φωτός, εἴτε (παλαιότερον) τῶν μυστικῶν θεολόγων τῆς Ἀνατολῆς ἢ τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου, ποὺ βεβαίωνε ὅτι ὑπάρχει ἐν «*videre, sentire, tangere Deum*» καὶ ὅτι ἡ ψυχὴ του «σὲ μία στιγμή θέας, ποὺ δημιουργοῦσε ρῖγος (*in icte trepidantis aspectus*) ἔφθασεν εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ ἔν»¹²⁵. Ὡστε, ἂν καὶ ἡ πεπερασμένη ἀνθρωπίνη διάνοια δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ συλλάβῃ τὸν Ἀχώρητον καὶ Ἄπειρον Θεόν, ἐν τούτοις «τὸ ἀκατάληπτον τῆς θείας οὐσίας οὐδαμῶς ἀποκλείει κατὰ τρόπον ἀπόλυτον τὸ κατὰ τὸ ἐγγωροῦν εἰς τὸν ἀνθρώπινον λόγον γ ν ω σ τ ὸ ν τοῦ Θεοῦ»¹²⁶. Γιὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς ὁ Karl Jaspers ὁμολογεῖ, ὅτι οἱ ἐνδείξεις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἐνισχύουν τὶς πεποιθήσεις τῶν πιστῶν: «Μετὰ τὸ νέον ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς μεσαιωνικὲς ἀποδείξεις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ σήμερον ἡ νέα φιλοσοφικὴ προσοικειώσις τῶν ἀποδείξεων αὐτῶν ἀποτελεῖ ἐπιτακτικὴν ἀναγκαιότητα». Οἱ ἀποδείξεις αὐτὲς εἶναι «ἀπαράιτητο θεμέλιο τῆς συνειδήσεώς μας, ποὺ συνδέει ὅλους μας»¹²⁷.

125. Αὐγουστίνου, *Confessiones VII*, n. 23. Πρβλ. Augustinus Magister, Congrès International Augustinien, Paris 21-24 Septembre 1954, *Extrait des Communications, Études Augustiniennes*, Paris, 1954, σ. 414.

126. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 116.

127. Karl Jaspers, *Der philosophische Glaube*, München 1951, σσ. 30-31.